

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ORTA ÇAĞ'DA TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HASAN BAYBURTLUOĞLU

BURSA-2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

ORTA ÇAĞ'DA TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hasan BAYBURTLUOĞLU

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN**

BURSA-2019

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda 701642005 numaralı Hasan BAYBURTLUOĞLU'nun hazırladığı "Orta Çağ'da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04/04/2019 günü **10:30 - 12:30** saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının **başarılı** (başarılı/başarısız) olduğuna **oy birliği** (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Uludağ Üniversitesi
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM
Uludağ Üniversitesi
Üye

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM
İstanbul Üniversitesi
Üye

04/04/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/03/2019

Tez Başlığı / Konusu: Orta Çağ'da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 90 sayfalık kısmına ilişkin, 14/03/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %2'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21/03/2019

Adı Soyadı: Hasan BAYBURTLUOĞLU
Öğrenci No: 701642005
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Programı: Yüksek Lisans Programı
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
21/03/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Orta Çağ’da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

21/03/2019

Hasan BAYBURTLUOĞLU

Adı Soyadı: Hasan BAYBURTLUOĞLU
Öğrenci No: 701642005
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Tezli Yüksek Lisans Programı
Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hasan BAYBURTLUOĞLU
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Tarih
Bilim Dalı : Genel Türk Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 101
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet TEZCAN

ORTA ÇAĞ'DA TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

Türkler tarih boyunca geniş coğrafi alanlara yayılma göstermiştir. Boylar hâlinde ve göçebe olarak yaşıyor olmaları buna olanak sağlamıştır. Bu boylar arasında Oğuzlar, Tokuz Oğuzlar, Tölesler, Kırgızlar, Kıpçaklar, Karluklar gibi, hâkimiyet kurdukları bölgelerde etki meydana getiren boyları gösterebiliriz. Bizim bu çalışmada ele alacağımız Türk topluluğu olan Halaçlar, bilgi kıtlığı nedeniyle zikrolunan Türk topluluklarına nazaran, tarih sahnesinde daha silik kalmıştır.

Halaçlar üzerine Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca ve Farsça metinlerinden bilgiler elde etmekteyiz. Bilhassa X-XIV. yy. İslâm coğrafyacılara ve âlimler söz konusu kavim üzerine bilgiler sunmuştur. Ayrıca nümizmatik bulgular da bizi aydınlatan önemli kaynaklardır. Söz konusu kaynaklarda Halaçlar, “Kalaç, Halaç, Hılci, Halaci” şeklinde geçmektedir. Yaşadıkları coğrafi bölge ise Tohâristan olarak gösterilmektedir. Halaçlar, Âmuderyâ'nın güneyine erken inen Türk toplulukları arasındadır. Âmuderyâ'nın güneyinde ilk olarak VII. yy.'ın son çeyreğinde iki Baktriya vesikasında isimleri “Xalaso” şeklinde geçmektedir. Çin yıllıklarında ise aynı bölgede “Hedaluozhi”-“Gedaluozhi” isimleri ile karşımıza çıkmaktadırlar. Âmuderyâ'nın güneyinde elde edilen Brahmice yazılı sikkelerde “Hitivira Kharalaca” yani “Halaç İlteberi” yazılı paralar vesilesiyle bölgede izleri sürülebilmektedir.

İslâm kaynaklarında yazımdan kaynaklanan yanlışlık sebebiyle Halaçlar ile Karlukların birbirine karıştırılması söz konusu olmuştur. Fakat Karlukların VII-VIII. asırlarda Âmuderyâ'nın güneyine indiklerini teyit edecek bilgi bulunamadığından, iki topluluğun birbirinden farklı topluluklar olduğu tespit edilmiştir. İslâm alimi El-Hârizmî'ye göre Halaçlar, Eftalitlerin kalıntısı olarak gösterilmektedir. Bu tezi destekleyen tarihçiler mevcuttur.

Halaçlar, Arapların Orta Asya'ya sefer düzenlediği ilk yıllarda (VII. yy.) onlarla mücadeleye girişen ilk Türk toplulukları arasındadır. Özellikle bu süreçte “Rutbil” isimli Halaç Beyleri, Tohâristan'da etkin rol oynadılar. Söz konusu dönemde Halaç beyi olduğu ileri sürülen “Tarhan Nizek” isimli bir bey de etkin rol oynamıştır. Halaçların İslâm akınları ile karşılaşan ilk Türk boyları arasında gösteriliyor olması, onların ilk İslâmlaşan Türkler arsında olduğunu söylememize olanak sağlar.

İslâmî dönemde takribî VII-X. yy.'larda Halaçlar, Hindukuş'un güneyinde, Kâbul ırmağı boyunca hüküm sürecek olan "Kâbul-Şâhî" Devleti'ni kurdular. Söz konusu devlet, IX. yy.'da İslamiyet'i kabul etmiştir. Kâbul-Şâhîler, XI. yy. başlarına kadar hüküm sürmüş, Gandhara, Gilgit ve Uddiyana bölgelerini sınırları içerisinde bulundurmıştır. Onların bölgedeki hükümranlılığına Gazneli Mahmud son vermiştir.

Gazneli Mahmud, Kâbul-Şâhîlerin hâkimiyetine son verdikten sonra Halaçlar, XI-XIII. yy.'lar arasında Gazneliler, Gurlular ve Hârezmşâhların, yani dönemin bölgesel güçlerinin ordularında etkin rol oynadılar. XIII-XIV. yy.'lar arasında ise Delhi Türk Sultanlığı adına Güney Hindistan'da fütuhât yaptılar ve nihayetinde 1290'dan 1320 yılına kadar sürecek Halacîler evresini tesis ettiler.

Halaçlar, Tohâristan'dan Batıya ve Güneye göç ettiler. Kuzey-Güney Azerbaycan ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Halaç isimli yerleşkelere rastlanır. Günümüzde İran'ın Kum eyaletinde hâlâ varlık gösteriyorlar. Güney Hindistan'a göç edenlerse asimile olarak yerleştiler. Tohâristan'da Gazne bölgesinde kalan bir zümre Peştunlaşıp, "Gılzey" adı altında değişime uğradı.

Anahtar Kelimeler: Tohâristan, Halaç, Kâbul-Şâhî, Rutbil, Tarhan Nizek, Karluk, İslâm, Delhi.

ABSTRACT

Name and Surname : Hasan BAYBURTLUOĞLU
University : Bursa Uludağ University
Institution : Institute of Social Science
Field : History
Branch : General Turkish History
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 101
Degree Date :
Supervisor : Prof. D. Mehmet TEZCAN

THE KHALAJS IN THE TOKHĀRISTAN REGION IN THE MIDDLE AGES

Turks throughout history have spread to wide geographical areas. Living in the form of tribe and nomadic has provided a possibility for this. Among these tribes, we can show the tribes that have created a substantial effect in the regions where they have dominated such as Oghuz, Toghuz Oghuz, Töles tribes, Kirghizes, Kipchaks, Karluqs. The Khalajs, which is a Turkic community that we will consider in this study, have been more obscure in the historical process compared to the tribes, who were mentioned, due to the scarcity of information.

We have information about Khalajs from the texts of the Oghuz Kagan Epics in Uyghur and Persian. In particular, Islamic geographers and scholars among the 10th and 14th centuries gave information about the tribe in question. Besides, the Numismatic finds coins are sources that enlighten us. In the mentioned sources, Khalajs are in the form of “Khalach, Khalaj, Khiljī, Khalajī.” Khalajs were among the first Turkic groups living in Tokhāristan region. The word “Khalaj” was first used in the last quarter of the 7th century in the two Bactrian documents in the Samangan province in the the south of Āmu Daryā. The name “Khalaj” is in the form of “Xalaso” in the Bactrian documents. They are identified with the names “Hedaluozhi”-“Gedaluozhi” in *Xin Tangshu*, the Chinese source. They are called "Hitivira Kharalaca" on the coins in Brahmi. There are various opinions on the origins of the Khalaj. In particular, the information provided on that they are the same as the “Karluq” tribe and that they are the remains of the Ephthalites are of great importance. Apart from these views, there are historians who stated that they belonged to the “Oghuz.”

There are various opinions on the origins of the Khalaj. In particular, the information provided on that they are the same as the “Karluq” tribe and that they are the remains of the Ephthalites are of great importance. Apart from these views, there are historians who stated that they belonged to the Oghuz.

The political history of Karluqs are important to distinguish the Khalaj and Karluq. In the framework of this process, while the name of the “Khalaj” appears in Tokhāristan in the last quarter of the 7th century, Karluqs had not passed to south of Āmu

Daryā. Another difference appears in titles; the “Karluq” rulers used the title *yabghu* while “Khalaj” ones were using title *rutbil/ilteber*.

The reason why the Khalaj is named as Karluqs is the result of a trick of the Arabic letters. The earlier Muslim authors frequently used the forms “Karluq” (قرلوق) and “Khallukh” (خلج) of which the latter is very easily confused with Khalaj (خلج).

About the origin of Khalajs a thesis that they were the remains of the Ephthalites is noteworthy for the fact that the region of the Khalaj overlaps with region of the Ephthalites. The historians who support this view, apply to *Mafāṭih al-‘Ulūm*, the work of Islamic scholar Al-Xwārazmī. According to him, the tribes of “Khalaj” and “Kaṅgina” were the remnants of the Ephthalites.

The Khalajs were among the first Turkic communities to fight against Arabs in Central Asia (7th century). Especially in this process, Khalaj rulers, named “Rutbil”, played an active role in Tokhāristan. “Nizek Tarkhan”, who was claimed to be the governor of Khalaj, played an active role in this period. The fact that the Khalajs were among the first Turkic tribes to encounter with Islamic conquerors allows us to say that they were among the first Muslim Turks.

Predictably between the 7th and 10th centuries in the Islamic period, the Khalajs established the “Kābul-Shāhī” state, which will rule throughout the river of Kābul in the south of Hindukush. This state accepted Islam in the 9th century. The Kābul-Shāhī State ruled the first years of the 11th century and had the Gandhara, Gilgit and Uddiyana regions within its borders. Mahmud of Ghazni, put an end to their provision.

After the end of Kābul-Shāhī's rule, the Khalajs played an active role in the armies of Ghaznavids, Ghurids and Khwārezmshāhs, the regional powers of the period between the 11th and 13th centuries. Between the 13th and 14th centuries, they followed the policy of conquest in South India on behalf of the Turkish Sultanate of Delhi, and eventually established the age of Khalajī which lasted from 1290 to 1320.

The Khalajs migrated from Tokhāristan to the West and the South. In some parts of North-South Azerbaijan and Anatolia, there are some settlements called Khalaj. In this time they still exist in the Qum state of Iran. Those who immigrated to South India were domestic by the reason of assimilation. In the region of Ghazna in Tokhāristan, the Khalajs changed under the name of “Ghilzay.”

Keywords: Tokhāristan, Khalaj, Kābul-Shāh, Rutbil, Tarkhan Nizek, Karluq, Islam, Delhi

ÖNSÖZ

Türk tarihi, muhtelif Türk topluluklarının yaptığı icraatların toplamının tarihidir. Karlukların, Kıpçakların, Oğuzların, Tokuz Oğuzların vesair diğer birçok Türk grubunun tarihsel başarı ve başarısızlıkları umûmî Türk tarihini etkiler niteliktedir. Mesela Karluklar, Türk tarih safhasının Tanrı Dağlarının kuzey bozkır tarihine katkı sağlarken, Hazar kıyıları, Azerbaycan ve Anadolu’da Oğuzlar, Karadeniz’in kuzeyinde Kıpçaklar, Doğu Türkistan’da Tokuz Oğuzlar, Türk tarihine katkı sağladılar. Bu gruplardan farklı olarak “Halaç” isimli Türk grubu, Orta Çağ’da Kuzey ve Güney Hindistan’daki faaliyetleriyle Türk tarihine hizmet etmiştir.

“Halaç” isimli Türk topluluğunun Orta Çağ’da Tohâristan’daki faaliyetlerini gözler önüne sererek, Türk tarihine katkı sağlamama olanak sağlayan ve bu minvalde söz konusu Tez çalışmasını bana veren danışmanım Prof. Dr. Mehmet TEZCAN’a şükranlarımı sunarım. Tezin meydana gelmesinde kaynakların tanıtımı ve temini, Rusça kaynakların çevirisi gibi konularda yardımlarını esirgemediği için de kendisine ayrıca teşekkür ederim. Danışmanım aracılığıyla Doktora Tezi’ni bizimle paylaşan Doç. Dr. Erkin EKREM’e ve aydınlatıcı önerileri için Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM’a şükranlarımı sunarım. Arş. Gör. Yusuf Ziya KARAASLAN ve Arş. Gör. Tuğrul OTAÇ’a, sağladıkları katkılardan dolayı teşekkür ederim. Tarihçi ulaşabildiğini görür, görebildiğini yorumlar ve yazar. Bu vesileyle ulaşıp görmeye muvaffak olduğum, Halaçlar üzerine çalışma sunan tüm tarihçilere teşekkür ederim. Ayrıca tez yazım süreci boyunca desteğini esirgemeyen aileme minnettarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HALAÇLARIN MENŞEİ

1. BAKTRİYA, ÇİN, İSLÂM VE BATI KAYNAKLARINDA HALAÇ İSMİ.....	18
2. TÜRK KAYNAKLARINDA HALAÇ İSMİ.....	20
2.1. OĞUZ KAĞAN DESTANI'NIN UYGURCA VE FARŞÇA METNİNDE HALAÇ İSMİ.....	21
2.2. KAZAN OĞUZNÂMESİ'NDE HALAÇ İSMİ.....	22
2.3. YAZICIZÂDE 'ALÎ OĞUZNÂMESİ'NDE HALAÇ İSMİ.....	22
2.4. ŞECERE-İ TERÂKİME'DE HALAÇ İSMİ.....	23
2.5. DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'DE HALAÇ İSMİ.....	23
3. HALAÇLARIN MENŞEİ MESELESİ.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

VII-X. YÜZYILLARDA TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

1. İSLÂM AKINLARI ÇERÇEVESİNDE HALAÇLARIN BÖLGEDE OYNADIĞI ROLLER.....	33
1.1 HALAÇLARLA BAĞLANTISI KURULAN NİZEK HANEDANI VE ARAPLAR.....	34
1.2. RUTBİL HANEDANI.....	36
1.2.1. Rutbil Hanedanı'nın Kâbul-Şâhîler ile Bağlantısı.....	42

1.2.1.1. Kâbul-Şâhîler ve Rutbil Hanedanı'nın Sonu.....44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

X-XIV. YÜZYILLARDA HALAÇLAR

1. GAZNELİLER, GURLULAR VE HÂREZMŞÂHLAR RİYÂSETİNDE HALAÇLAR	47
2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN HİZMETİNDE HALAÇLAR	49
2.1. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN ORDU GÜCÜNDE HALAÇLAR.....	49
2.2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN YÖNETİM KADEMESİNDE HALAÇLAR.....	52
2.2.1. Delhi Türk Sultanlığı'nın Halaç Hanedanı (Halacîler) Evresi (1290-1320)	52
3. HALAÇ GÖÇLERİ	64
SONUÇ	67
EKLER	69
KAYNAKÇA	88

KISALTMALAR

b.	Bin
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
sav.	sallallahu aleyhi ve sellem
vd.	ve diğerleri
yy.	yüzyıl
t.y.	tarih yok

GİRİŞ

Bu çalışmada Orta Çağ'da Tohâristan bölgesinde yaşamış olan Halaç Türkleri üzerine bilgiler sunulmaktadır. Çalışma üç bölümden oluşuyor. İlk bölümde Halaçların isminin geçtiği kaynaklar, onların menşeleri ve Halaç-Karlık bağlantısı; ikinci bölümdeyse Halaçların Tohâristan bölgesi ile bağlantıları, İslâm akınları çerçevesinde Halaçların durumu ve Kâbul-Şâhîler üzerine bilgiler sunuldu. Birinci ve ikinci bölümü kapsayan dilim VII-X. yy.'lar arasını ihtiva ediyor ve aynı zamanda Erken Orta Çağ'da Halaçların Tohâristan'daki durumu üzerine bilgiler içeriyor. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise onların yerel hanedanlar hizmetindeki durumu, Güney Hindistan seferleri, Halacîler ve Halaç göçleri üzerine bilgiler aktarılıyor. Bu dilimse Geç Orta Çağ diyebileceğimiz X-XIV. yy.'lar aralığını kapsıyor.

Tezin ilgili bölümlerine geçmeden evvel, Halaçlar üzerine bilgi ihtiva eden belli başlı kaynakların tanıtımını yapmak ve Tohâristan'ın siyasî ve sosyokültürel yapısı üzerine malumat vermek elzemdir.

Halaçlar üzerine birçok kaynak bilgi vermektedir. Bunlar arasında en fazla dikkatimizi çeken kaynaklar birinci elden coğrafi kaynaklardır. Ardından Ansiklopedi, Lugat ve Genel Tarih kitabı olma özelliğini taşıyan birinci elden kaynaklar önem ihtiva eder. Bu minvalde evvela coğrafi kaynak statüsünde ele alacağımız kaynakların başında *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* isimli kaynak gelir. Eser günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Cûzcân eyaletinde, bilinmeyen bir yazar tarafından takribî 982-83 yılında yazılmıştır. Düz bir metin hâlinde yazılmış olan eserde deniz, dağ, ada, nehir ve çöller numaralandırılır. Dünya, Asya, Avrupa ve Libya şeklinde üç bölüm olarak aktarılır (Bosworth, 2004: 417-418).

Eserde İslâmî topraklar üzerine yoğun bilgiler mevcuttur. Özellikle Afganistan üzerine ayrıntılı bilgiler aktarılmakla beraber, Bizanslılar, Slavlar, Ruslar, Bulgarlar ve Mordvinler üzerine de bilgiler sunulmuştur. Eserin bizim açımızdan en önemli noktası; Çin ve Tibet'deki Türk toprakları üzerine bilgiler sunması ve birçok Türk kabilesi üzerine bilgiler aktarmasıdır (Bosworth, 2004: 418).

Eser üzerine Rus Müsteşrik A. G. Tumansky, 1896'da bir makale yazdı. Tumansky'nin ölümünden sonra eser Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi tarafından 1930'da Rusya'da yayınlandı. Eser, V. Minorsky tarafından İngilizce'ye çevrildi (*Hudûdü'l Âlem*, 2018: IX-X).

Minorsky'nin çevirisi, Oxford Üniversitesi tarafından Londra'da 1937 yılında basılmıştır. Eserin ikinci baskısı 1970'de yapılmış ve aynı baskı 1982'de yeniden basılmıştır. Eserde evvela çevirmenin Önsözü karşımıza çıkmaktadır. Ardından Barthold'un Önsözüne yer verilir. En nihayetinde metnin çevirisi ve yorumu aktarılır. Eserin son baskısının diğer baskılardan farkı, Giriş, Önsöz ve eserin yorumlandığı kısımlarda karşımıza çıkar. Eserde Türk kabileleri üzerine teferruatlı bilgiler sunulmuştur. Bu bilgiler yorum ve haritalarla desteklenmiştir. Halaç-Karluk ayrımı ile ilgili bilgiler "The Khallukh" başlığı altında aktarılmıştır. Ayrıca eserde Halaçların yaşadığı coğrafi mekanların da üzerinde durulmuştur. (*Hudûd al- 'Âlam*, 1982: 1-44, 256-297).

İkinci ele alacağımız coğrafi kaynak, Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb ve Me'adinu'l-Cevher* (Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri) isimli eseridir. Mes'ûdî 893-956 yıllarında yaşamış tarihçi ve gezgindir. "Arapların Herodot'u" olarak adlandırılır. Ele aldığı eser bir dünya tarihi hüviyetindedir. Mes'ûdî'nin seyahatleri; Suriye, İran, Ermenistan, Hazar Denizi kıyıları, İndus Vadisi, Sri Lanka, Umman, Afrika'nın doğu kıyıları, Madagaskar ve Zanzibar'a kadar uzanır (Haywood, 2017: 1).

Mes'ûdî eserin girişinde 80'den fazla tarihî eseri listelemekte ve seyahatlerinin amacını "çeşitli ulusların ve dünyanın çeşitli yerlerinin özelliklerini öğrenme" olduğunu belirtmektedir. Yazar, önemli ve ilginç (özellikle canlı tarifleri ve fıkralar eğlenceli ve ilginçtir) olabilecek her konuyu ele almıştır (Haywood, 2017: 1). Elimizde eserin, Arapça,¹ Farsça² ve Latince metinleri mevcut bulunmaktadır. Bu eserlerde yazarın İndus

¹ Eserin Arapça tahkik ve ta'liki Eş-Şeyh Kasım'a ait olup dört cilttir. Eserin orijinal nüshasının yazarı üzerine ve daha önce eser üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgiler sunulmadan metnin çevirisi aktarılır. Bkz. Mes'ûdî, t.y.

² Eserin Farsça baskısı üç cilttir. Eserin girişinde Mes'ûdî üzerine bilgiler aktarılır. Ardından eser üzerine yapılan çalışmalar belirtilir ve nihayetinde metnin çevirisi sunulur. Bkz. Mes'ûdî, 1984.

Nehri'ne düzenlediği seyahatler sonucu elde ettiği bilgiler, Halaçlar üzerine yapılacak çalışmalarda kullanıma tâbi tutulabilir.³

Ele alacağımız diğer coğrafi eser, X. yy. İranlı İslâm coğrafyacısı İstahrî'nin *Mesâlikü'l-Memâlik* isimli eseridir. İstahrî eserinde İslâm dünyasını 20 bölgeye ayırarak anlatmıştır. Özellikle Mâverâünnehir bölgesi ve Türkler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Eserde Türk boyları üzerine bilgiler aktarılırken Halaçlar üzerine de bilgiler sunulmuştur. Müellif, İranlı olmasından dolayı Fars, Horasan ve Sicistân ağırlıklı bir eser kaleme almıştır. Özellikle Mâverâünnehir coğrafyasının anlatımı son derece geniştir. Buhara, Semerkand, Uşrusene, Fergânâ, Merv gibi Türk şehirleri detaylı olarak anlatılmıştır (Ağarı, 2015: 80-102).

Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839'da özet şeklinde yayınlanmış, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber 1849'da kısım kısım Hamburg'da tekrar basılmıştır. F. Meyer tarafından 1856'da bir baskısı daha yapılmıştır. M. J. de Goeje tarafından yapılan incelemesi 1870'de yayımlanmıştır. Eserde renkli haritalar mevcuttur. İkinci bir tercümesi R. B. Burke tarafından yapılarak Filedefiya'da 1928'de yayımlanmıştır. Muhammed Cabir Abdulâl Hînî tarafından gözden geçirilen bir baskısı 1961 yılında Kahire'de yayımlanmış; bir başka baskısı da Bağdat'ta 1966'da gerçekleştirilmiştir. Atlas şeklinde düzenlenen bu eserde haritalar mevcuttur (Ağarı, 2015: 81-82).

Son olarak ele alacağımız coğrafi eserler; X. yy. coğrafyacısı İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz*, aynı yüzyıl coğrafyacısı İbn Hurdazbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* ve IX. yy. İslâm âlimi Ya'kubî'nin *Kitâbü'l-Büldân* isimli coğrafi eserleridir. İbn Havkal'ın eseri iki bölümden oluşur. Bizim için önemli olan bölüm ikinci bölümdür. Burada Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistân, Hazar Denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir (Şeşen, 1999: 34-35).

İbn Havkal'ın eseri ilk defa M. J. de Goeje tarafından "Bibliotheca Geographorum Arabicorum" serisinin 2. cildi olarak 1873'de yayımlanmıştır. Daha sonra Johannes Heindrik Kramers, başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha olmak üzere

³ Ayrıca eserin Türkçe'ye çeviri ve notlandırması 2004'de Ahsen Batur tarafından yapılmıştır. Türkler hakkında bölümlerin de bulunduğu bu çalışmada, Halaçlar geçmemektedir. Bkz. Mesudî, 2004.

çeşitli yazmalarla de Goeje neşrini ve daha sonraki müelliflerin eserden yaptıkları baskıları karşılaştırarak tenkitli neşrini yapmıştır. Kramers ayrıca eseri Fransızcaya tercüme etmiş ve bu tercüme Gaston Wiet tarafından yeniden gözden geçirilerek yayınlanmıştır. Eser William Ouseley tarafından İngilizceye, Ca'fer Şiar tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir (Şeşen, 1999: 34-35).

İbn Hurdazbih ve Ya'kubî'nin eserleri, İbn Havkal'ın kapsadığı coğrafi mekanlar ve söz konusu mekanlarda yaşayan topluluklar üzerine bilgiler verir. İbn Hurdazbih'in eseri, N. Velihanova tarafından Arapça'dan Rusça'ya çevrilip notlandırılmıştır. Anlatılımı yapılan son üç coğrafi kaynağın gerek Türklerle ilgili kısımları gerekse tam çevirileri Türkçeye kazandırılmıştır.

Halaçlar hakkında coğrafi kaynaklar dışındaki diğer ana kaynaklar arasında ilk ele alacağımız kaynak, ansiklopedik hüviyette olan, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed El-Hârizmî'nin, *Mefâtihu'l-'Ulûm* isimli eseridir. Eserin dili Arapçadır. 997 yılında kaleme alınmıştır. Eser üzerine İbrahim El-Beyârî tarafından 1989'da bir çalışma yapılmış, 'Abdülemir El-'Asım tarafından ise 2008 yılında bir çalışma yapılmıştır. Hazırlanan her iki çalışma da Arapça'dır. Söz konusu çalışmalarda, Halaçların, Eftalit kalıntısı olduğu üzerine bilgiler mevcuttur.⁴

Diğer ele alacağımız kaynak Lugat hüviyetinde olan XI. yy. âlimi Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* isimli eseridir. Bu eserden yola çıkılarak Halaçların menşei üzerine bilgiler elde edilir. Eser üzerine Besim Atalay'ın üç ciltlik 1985 yılında yaptığı tercüme ve ondan daha gelişmiş olarak Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun ortak bir çalışması mevcuttur.

Halaçlar üzerine bilgi aktaran destan hüviyetindeki eser, Oğuz Kağan Destanı'dır. Oğuz Kağan Destanı üzerine Uygurca orijinal bir nüsha (bazı kısımları eksik) ve Farsça kaleme alınmış metinler vardır. Destanın Uygurca metninin XIV. yy.'ın sonu ve XV. yy.'ın başlarında kaleme alındığı kuvvetle muhtemeldir (Ağca, 2016: 61). Bahsini ettiğimiz Uygurca metin Paris Millî Kütüphanesinde Rıza Nur tarafından bulunmuş ve yayınlanmıştır. Uygurca metne göre Farsça metinler çeşitlilik göstermektedir (XII-XV.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. El-Hârezmî, 1989; El-Hârizmî, 2008.

yy.'larda kaleme alındılar). Farsça metinler arasında en önemli gördüğümüz metin XIII. yy.'a ait olan Reşideddin'in Oğuznâmesi'dir. Elde olan metinler çerçevesinde Oğuz Kağan Destanı üzerine Zeki Velidi Togan, Reşit Rahmeti Arat ve W. Bang gibi önemli ilim adamları çalışma yapmıştır (Kaplan, 2002: 920).

Halaçlar üzerine diğer ilgi odağımız olan eserler “Dünya Tarihi” olma hüviyetini gösteren eserlerdir. Bu eserler arasında başta IX. yy. İslâm tarihçisi El-Belâzurî'nin, *Fütûhu'l- Büldân* isimli eseri, Halaçların Emevîler döneminde Müslümanlarla girdiği ilişkiler üzerine önemli bilgiler sunmaktadır.⁵ Ardından aynı yüzyıl tarihçisi Et-Taberî'nin *Tarih-i Taberî* isimli eseri gelir. Eser, Hz. Âdem'den başlamak kaydıyla VIII.'yy.'ın ortalarına kadar bilgiler sunar.⁶ Bu hüviyette olan diğer eserse yine Hz. Adem'den başlamak kaydıyla daha geç bir döneme kadar (Abbâsîler Dönemi) geçen süreci anlatan XII-XIII. yy. İslâm âlimi İbnü'l- Esîr'in, *El Kâmi'l fi't-Tarih* isimli eseridir.⁷ Aynı özellik ihtiva eden ve ayrıca Moğol dönemi hakkında önemli bir yere sahip olan XIII. yy. tarihçisi El-Cûzcânî'nin 23 tabakadan oluşan *Tabakât-ı Nâsirî* isimli eseri de önem teşkil eder.⁸

Bizim diğer ele alacağımız kaynak, şehir tarihi hüviyetinde olan, *Târîh-i Sistân* isimli Farsça eserdir. Eserin müellifleri bilinmemektedir. Eserde özellikle VII ile IX. asırlar arasında aktarılan bilgiler, Halaçların söz konusu yıllarda Sistân'da aktif olmaları nedeniyle önemlidir. Eser ilk olarak 1881-84 yılları arasında İran Gazetesi'nde kısım kısım yayınlanmıştır. Ardından Muhammed Tâki Bahâr (Melikü'ş-Şüerâ) isimli müellif *Târîh-i Sistân* ismiyle eseri 1936 yılında Farsça neşretmiştir.⁹ Eserin İngilizce çevirisi 1976 yılında *The Târikh-e Sistân* adıyla Milton Gold tarafından yayınlandı. Her iki eserden yola çıkarak Vural Öntürk tarafından 2016 yılında eser üzerine “Yüksek Lisans” çalışması yapılmış, 2018 yılındaysa aynı yazar tarafından eser Türkçe olarak yayınlanmıştır (*Târîh-i Sistân*, 2018: Önsöz).

⁵ Bu çalışmada Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilen çalışma kullanılmıştır.

⁶ Bu çalışmada M. Faruk Gürtunca tarafından yapılan 4 ciltlik çeviri kullanılmıştır. Söz konusu çalışmanın 3. ve 4. cildi Halaçlar çerçevesinde bizi ilgilendirir.

⁷ Bu çalışmada 12 ciltlik Türkçe çevirinin, M. Beşir Eryarsoy tarafından çevrilen 4. cildi kullanılmıştır.

⁸ Bu çalışmada Mustafa Uyar tarafından çevrilen ve notlandırılan Moğol istilasına dair kayıtların bulunduğu çalışma ve Erkan Göksu tarafından çevrilen ve notlandırılan Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar kısımlarını içeren çalışma kullanılmıştır.

⁹ Bkz. *Târîh-i Sistân*, 1381.

Coğrafi eserler dışında tanıtılan ana kaynaklar arasında son ele alacağımız eser, Fahr-i Müdebbir Fahreddin Mübarekşâh'ın, *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh (Şecere-i Ensâb)* isimli eseridir.¹⁰ Eser Farsça'dır. Eserin yazarı Delhi sultanlarından Aybeg ve İltutmuş (XII-XIII yy.) döneminin meşhur müellifidir. Bu minvalde aktardığı bilgiler önem ihtiva etmektedir. Eserin Farsçası "The Muslim World 1100-1700" isimli seri hâlinde yayınlanan bir serinin 6. serisinde, E. Denison Ross tarafından yayınlanmıştır. Ross, metni yayınlamadan evvel İngilizce giriş ve metnin içeriğinin özetini yapmıştır. Eserin bizi ilgilendiren kısmı "Halacîler" (Khaljis), üzerine bilgiler sunulan kısımdır.

Tüm tanıtılan kaynaklardan başka nümizmatik veriler sunan eserler de büyük önem ihtiva eder. Bu minvalde ilk ele alacağımız nümizmatik eser Gaybullah Babayar'ın *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu* isimli eseridir. Bilhassa eserin ikinci kısmında verilen sikkeler Halaçlarla doğrudan bağlantılıdır. Çünkü söz konusu kısım, Tohâristan, Kâbul ve Zabulistan gibi Halaç yerleşiminin bulunduğu yerlerde yapılan çalışmalar sonucu elde edilen sikkeleri aktarmaktadır (Bkz. 2007: 197-233). Diğer bir eser, editöryal bir çalışma olan, *Coinage of the Iranian Huns and their Successors from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)* isimli seri hâlinde yayımlanan çalışmadır. Çalışma, Eftalit dönemine ait sikkeler, Nizek tipi sikkeler ve Halaç sikkelerinin aktarımı noktasında oldukça bol materyal sunuyor.

Halaçlar üzerine nümizmatik veriler sunan iki önemli makale vardır. Bunlardan ilki M. Tezcan'ın "Halaç Türkleri ve Halaçlar Üzerine Yeni Çalışmalar" isimli makalesidir. Yazar, "Ekler" kısmında, Babayar, Göbl ve Tafer gibi isimlerden alıntılıdığı sikke ve vesikaları aktarmıştır. Ayrıca söz konusu kısımda bolca harita mevcuttur (2014: 356-362). Sikke aktarımı noktasında ikinci önem ihtiva eden makale, Emel Esin'in "Butân-ı Halaç (M. VII.-X.Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerine Akisleri)" isimli makalesinde aktardığı levhalardır. Esin burada Halaç isminin yazılı olduğu paralar, damgalar ve bu tip envanterler üzerine 16 adet görsel sunar (1972a: 48-49).

Halaçlar üzerine birçok te'lif eser ve makale de mevcuttur. Fakat makaleler kitaplara göre fazlalık gösterir. Kitaplara baktığımızda Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına*

¹⁰ Fahr-i Müdebbir'e ait olan *Şecere-i Ensâb* isimli eser, E. Denison Ross tarafından şair Fahrü'd-devle ve'd-dîn Mübârek Şâh b. Hüseyin el-Merverrûzî'nin eseri olarak yayımlanmıştır. Bu minvalde eserin orijinal yazarı Fahr-i Müdebbir, asıl ismiyse *Şecere-i Ensâb*'dir (Nizami, 1995: 87).

Göre Eski Türk Boyları isimli eserinde Halaçlar üzerine, yaşadıkları coğrafi mekânın aktarımı ve Kaşgarî'den bir alıntı aktarıp, El-Hârizmî'nin rivayetini belirtmekle yetinmiştir (2004: 60).

Emevîler döneminde Türk-Arap ilişkilerinin meydana gelmesi ve bu dönemdeki Arap-Halaç mücadelelerini aktarması vesilesiyle Zekeriya Kitapçı'nın başta *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, ardından *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler* ve en nihayetinde *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları* isimli eserleri dikkate şayandır. Müslümanların Tohâristan, Tâlekân, Fâryâb gibi yerlerin fethi esnasında, zikrolunan eserlerde Halaçlar üzerine malumatla karşılaşmaktayız. Eserlerde Et-Taberî ve İbnü'l-Esîr yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu vesileyle söz konusu aktarımlar Et-Taberî ve İbnü'l-Esîr'in aktardıkları ile aynîlik gösterir.

Çeviri eserler arasında (evvelki kısımlarda ele aldığımız çeviriler hariç tutulmuştur) Ramazan Şeşen'in 2017 yılında yenilenmiş baskısı *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* isimli eserinde İstahrî, Mesûdî, İbn Havkal, İbn-Hurdazbih, Ya'kubî gibi İslâm coğrafyacılarının eserlerinden yaptığı çeviriler oldukça kıymetlidir. Bundan başka Yusuf Ziya Yörükân, İbn-Rusteh, İbn-Fakîh el Hemedânî, Kudame b. Cafer ve yukarıda zikri geçen coğrafyacıların eserlerinin çevirilerini *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler* isimli eserinde toplamıştır. Ayrıca El-Belâzurî, Et-Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinin de çevirileri mevcut olup, onlar da bu çalışmada kullanıma tâbi tutulmuştur.

İslâm coğrafyacılarının eserlerinin çevirileri üzerine Murat Ağarı ve Ramazan Şeşen kıymetli bir yere sahiptir. Ağarı, İstahrî'nin *Mesâlikü'l-Memâlik* isimli eserini, *Ülkelerin Yolları* ismiyle çevirip yayımladı. Aynı şekilde İbn Hurdazbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eserini *Yollar ve Ülkeler Kitabı* ismiyle, Ya'kubî'nin *Kitâbü'l-Büldân* isimli eserini *Ülkeler* ismiyle neşretti. Bu eserlerden başka Ağarı, Abdullah Duman ile birlikte *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* isimli eseri çevirerek ilim camiasına sundu. Ramazan Şeşen ise, daha evvel belirttiğimiz üzere İslâm coğrafyacılarının Türklerle ilgili kısımlarını çevirdiği gibi, İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz* isimli eserini, *10. Asırda İslâm Coğrafyası* ismiyle Türkçemize kazandırdı.

Halaçlar üzerine yazılmış makaleler noktasında E. Konukçu'nun ortaya koyduğu makaleler dikkate şayandır. Konukçu makalelerinde Halaç Tarihi, Akhun-Halaç bağlantısı ve Delhi Sultanlığı dönemindeki Halaçların vaziyeti üzerine bilgiler sunmuştur. Ondan başka Zeki Velidi Togan'ın Halaç-Eftalit bağlantısı üzerine makaleleri mevcuttur.¹¹ Fuad Köprülü'nün ise, "Halaç" ve Halaç Sultanlığı'nın "Celâleddin Fîrûz-Şâh" ve "Alâeddin Muhammed-Şâh" isimli hükümdarları üzerine ansiklopedi maddeleri vardır. M. Tezcan'ın "Halaç Türkleri ve Halaçlar Üzerine Yeni Çalışmalar" isimli makalesi faydalı bilgiler sunar.¹² Türkçe makaleler arasında özellikle Halaç Sultanlığı üzerine Saim Haluk Kortel'in, Bârânî'nin *Târih-i Fîrûz-şâhî*, Dihlevî'nin, *Haza'inü'l-Fütûh*, Serhindî'nin *Tarih-i Mübârek-şâhî* gibi dönemin yerli kaynaklarını kullanarak sunduğu makaleler aydınlatıcıdır. Yabancı araştırmacılar da Halaçlar hakkında önemli çalışmalar sunmuştur. Bunlar arasında M. Inaba, J. Harmatta, B. A. Litvinsky, N. Sims Williams, J. Marquart, R. Göbl, T. W. Haig gibi ilim adamlarının çalışmaları önde gelmektedir.

İslâm kaynaklarında Tohâristan, Batı kaynaklarında Baktriya ismiyle anılan (Tezcan, 2012: 317) Tohâristan bölgesi, Horasan bölgesi ile iç içe bir vaziyette görülmektedir. Esasında Tohâristan, Horasan'ı oluşturan bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vesileyle evvela Horasan bölgesinden bahsetmek, Tohâristan'ın konumunu daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır.

"Horasan" kelimesi Farsça olup "güneşin doğduğu yer" anlamına gelmektedir. (Samur, 2005: 89). X. yy. İslâm coğrafyacısı İstahrî, Horasan'ın muhtelif bölgelerin toplamından oluştuğunu belirtir. Bu bölgelerin en büyüğü Nîşâpûr'dur (Nîsâbûr). Büyüklüklerine göre diğer bölgeler şu şekilde sıralanır: Merv, Herat, Kuhistân, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Esfizâr, Bûşenc, Bâzegîs, Kencü, Rüstâk, Merverûz, Cûzcân (Gûzgân), Garc eş-Şâr, Bâmyân, Tohâristan, Zemu ve Âmul. Bu çerçevede bölgenin hududu, doğuda Sistân (Sicistân) civarı ve Hind ülkesi, batıda Oğuz Çölü/ Mefâzetü Guzziyye ve Cürcan havâlisi, kuzeyde Mâverâünnehir ve Huttel'in arka kısmına düşen bir kısım Türk

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Togan, 1985: 59-67; Togan, 1964: 58-61.

¹² Ayrıca Halaçların yaşadığı coğrafyanın tarihsel kökenlerinin iyi kavranabilmesi için bölgenin erken dönem tarihinin bilinmesi gerekir. Bu minval üzere Dursun Ali Akbulut, Enver Konukçu ve Mehmet Tezcan'ın yaptığı tez çalışması ve yazdıkları makaleler oldukça önemlidir.

ülkeleri, güneyde ise Fars Çölü/ Mefâzetü Fars ve Kûmıs ile çevrelenmektedir (İstahrî, 2015: 221; Ağarı, 2015: 99).

İstahrî, Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında belirttiği Tohâristan bölgesinin şehirlerini tanımlarken, bölgenin en büyük şehrini Tâlekân (Tâyekân) olarak belirtir. Düzlük ve bereketli bir sahaya sahip olan Tâlekân, Belh'in 1/3'ü büyüklüğündedir. Tâlekân'dan sonra büyüklük açısından ikinci Tohâristan şehri Vervâlizdir.¹³ Vervâliz'i, dağlık bir alanda kurulu Enderâbe (Enderâb) şehri takip eder. Tohâristan'ın diğer şehirlerinin büyüklükleri birbirlerine eşittir. Bu şehirler şu şekilde sıralanır: Hulm, Simincân, Seklekend (Siğilkent), Baglânu (Bağlan), Arhenü (Erhen), Râven, Sekîmeşt (Sekîmüşt) Ruûb, Serâyâsım (Saray-ı Âsım), Hastenderâb (Husb-i Enderâb), Mezar (Mezar) ve Kâh (Kih) (İstahrî, 2015: 236-238; Barthold, 1990: 69-70).

X. yy. İslâm coğrafyacıları arasında bulunan İbn Havkal, İstahrî'nin Tohâristan üzerine sunduğu bilgileri teyit eder (2017: 385-386). Ayrıca IX. yy. İslâm âlimi Ya'kubî, Belh şehrini merkez alarak Tohâristan şehirlerini tanımlar. Bu doğrultuda Belh'in güneyinde, Tohâristan'ın ilk şehirleri olan Enderâb ve Bâmyân şehirlerine varılır. Her iki şehir de çok müstahkem olup, Kâbul'a geçişte önemli bir yere sahiptir. Ya'kubî, bu şehirlerden başka, Bedehşân, Huttel, Hammârbek, Şıkınân şehirlerini Tohâristan şehirleri arasında gösterir (2002: 70-71).

Başvurduğumuz son İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih (X. yy.), Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında ikinci bölge olarak Belh ve Tohâristan'ı gösterir. İbn Hurdazbih'e göre Tohâristan'a bağlı şehirler; Zemmu, Fâryâb (Fâriyâb), Cûzcân, Huttalân, Belh¹⁴, Su'd-i Hurre, Hulm, Kabr-u Vugaş, Termüz (Tirmîz) Ru'be, Simincân, Rayevşârân, Bâmyân (Bâmîyân), Bermuhân, Bînkân, Kerrân, Şakınân (Şıkınân), Hân,

¹³ Vervâliz, Bîrunî'nin aktardığına ve *Hudûdü'l-Âlem*'de geçen bilgilere göre Tohâristan bölgesinin başkenti olarak belirtilir (Bkz. Yılmaz, 2018: 341-342).

¹⁴ İbn Hurdazbih, Tohâristan şehirlerinin haraç miktarı hakkında bilgi verirken Belh'i de bu şehirler arasında gösterir (2008: 42). Fakat İstahrî, Belh'in Tohâristan bölgesine dâhil olması gerektiğini belirtmekle yetinip, Belh'i Tohâristan'a dâhil etmemiştir. Ek bilgi olarak İstahrî, Belh ile Tohâristan'ı bir araya getirmede zorluk olmadığını da belirtmiştir. Belh ile Tohâristan arasındaki bu yakın münasebeti, İbn Hurdazbih'in Belh'i, Tohâristan şehirleri arasında gösterişinden yola çıkarak anlayabiliriz (İstahrî, 2015: 222)

Mendicân, Aharûn, Kest, Nuhâm, Sagâniyân, Bâsârâ, Vâşcird, İndemîn, Zemsân şehirleridir. Tohâristan'ın sınır illeriye Kâbul ve Sistândır (2008: 41-44).¹⁵

İbn Fakîh, ünlü İslâm tarihçisi El-Belâzurî'nin Horasan'ı dört bölgeye ayırdığını belirtir. Söz konusu bölgeler arasında üçüncü bölge; Fâryâb, Cûzcân, Yukarı Tohâristan, Huttal, Kubadiyan, Hast, Enderâb, Bâmyân, Bağlan, Valic (Vervâliz), Sağâniyân, Aşağı Tohâristan, Hulm ve Simincân illerini ihtiva eder (İbn Fakîh, 2013: 237). “Aşağı” ve “Yukarı” Tohâristan taksimi, bölgenin hududunu tayinde önemlidir. Zira bölgenin kapsadığı alan oldukça geniştir. Arapların VII-VIII. asırlarda Tohâristan'ı istilaya giriştiği süreçte bölgenin, Demir Kapı'dan, Hindukuş geçitlerine, hatta Sind'e kadar uzandığı ve Âmuderyâ Nehri'nin iki yakasındaki şehirleri kapsadığı belirtilir. Bu geniş coğrafi saha doğal olarak bölgenin ikiye ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bu ayırım neticesinde asıl Tohâristan, “Aşağı Tohâristan Bölgesi” olarak belirirken, “Yukarı Tohâristan”, Âmuderyâ'nın yukarı kısımlarındaki dağlık bölgeleri kapsıyordu (Kitapçı, 2004: 74-75; Yılmaz 2018: 339-340).

Tohâristan şehirlerinin “Yukarı” yani “Kuzey” kısmına dâhil olan şehirler; Tâlekân, Tirmîz, Sagâniyân, Huttal, Vervâliz, Simincân, Bağlan, Aharûn, Çiğilkend, Şuknân (Şıkınân), Kunduz, Râven, Fâryâb, Vahş, Kubâdiyan, Şuman şehirleridir. Aslı Tohâristan şehirlerinin dâhil olduğu “Aşağı” yani “Güney” kısmına; Bedehşân, Enderâb, Bâmyân, Cûzcân, Hulm, Erhen, Hâst, Sekîmeşt, Saray-ı Âsım, Gârcistan şehirleri dâhildir (Yılmaz, 2017: 38-76).

Çin kaynaklarında Tohâristan bölgesi¹⁶ Tu-ho-lo, Tu-huo-luo, Tu-he-yi ve Tou-sha-luo şeklinde birçok formda verilmiştir. Söz konusu kaynaklarda bölgenin Âmuderyâ Nehri'nin güneyinde olduğu belirtilir. Wei Sülalesi Tarihi'ne (*Weishu*) göre Tohâristan'ın doğusundan Bâmyan, batısından Semerkand, kuzeyinden Sasani Devleti'ne varılır. Bölgenin güneyi adı bilinmeyen dağlarla çevrilidir. Yeni Tang Hanedanı'nın (*Xin Tangshu*) kayıtlarına göre Tohâristan'ın güneyinden Kapisa'ya varılır. Sui Sülalesi

¹⁵ Tohâristan'ın sınır illeri arasında beliren Sistân, Zâvul (Zabul), Nimrûz ve Sicistân isimleriyle anılmaktadır. Sistân, Halaçların aktif oldukları bölgeler arasında en dikkat çekenidir. Sistân'ın merkez şehri Zerenc'tir. Sırasıyla Büst, Ruhhac (Ruhhed), Zemindâver, Zabulistan, Nevâd, Esfuzâr, Hucistân (Huzistan) şehirleri Sistân bölgesine dâhildir. Ayrıca Kâbul de Sistân'ın şehirleri arasındadır (*Târîh-i Sistân*, 2018: 43-46).

¹⁶ Çin kaynakları çerçevesinde Tohâristan hakkında bilgi elde edinmek için bkz. Yıldırım, 2013: 176-178.

kayıtlarına (*Suishu*) göre Tohâristan, Pamir Dağları'nın batısındadır. Tohâristan'ı 519 yılında ziyaret eden rahip Hui-sheng ile elçi Sung-yung'un kaydettiği bilgilere göre bölgenin güney hududu Tieh-luo, kuzey hududu Ch'ih-le, doğu hududu Hotan, batı hududu Sasani memleketlerine ulaşıyordu (Ekrem, 2003: 137).

Tıpkı İslâm kaynaklarında olduğu gibi Çin kaynaklarında da Tohâristan ikiye ayrılır. Bu ayrım Çinli seyyah Hsüan-Tsang tarafından yapılmıştır. Hsüan-Tsang'ın belirttiğine göre Tohâristan'ın birinci kısmına dâhil olan şehirler; Âmuderyâ'nın kuzey kıyısında bulunan; Termiz, Çağaniyan, Karun, Şûman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici şehirleri ile Ceyhun'un güney kıyısında bulunan; Bağlan, Rui-Samağın, Hulm (Kulm), Belh, Zumathan, Cûzcân, Tâlekân ve Gaz şehirleridir. Bu şehirlerin toplamı 16'dır. Tohâristan'ın ikinci kısmına dâhil olan şehirlerse Afganistan'ın güney doğusunda bulunur ve toplamda 13 şehirdir. Böylelikle Hsüan-Tsang, iki bölgeye ayırdığı Tohâristan bölgesinin, 29 şehirden oluştuğunu belirtir (Ekrem, 2003: 138-139).

Aktarılan bilgiler ışığında, Tohâristan hududunun geniş manada Âmuderyâ'nın yukarı mecrasının doğu ve batısında bulunan ve Belh'e tâbi olan tüm memleketleri içine aldığı, dar manada ise, kuzeyde Maverünnehir, güneyde Hindukuş, batıda Belh ve doğuda ise Bedeşân olarak çevrelendiğini söyleyebiliriz (Ekrem, 2003: 137).¹⁷

Tohâristan bölgesi, coğrafi yapısının etkisiyle siyasî çeşitlilik göstermiştir. Buna bağlı olarak sosyokültürel çeşitliliği de doğal olarak bünyesinde barındırmıştır. Sosyokültürel etkiye paralel olarak Tohâristan bölgesini iktisadî bakımdan ele aldığımızda, bölgenin ticaret yolları açısından oldukça önem arz ettiğini görmekteyiz. Bunu söylememize en temel dayanak kuşkusuz "İpek Yolu"dur. Söz konusu yol Merv'de iki kola ayrılır. Ayrılan kollardan biri Mâverâünnehir'den geçerek İç Asya'ya giderken, diğer kol Tohâristan bölgesinden geçerek Hindistan ve İç Asya'ya ulaşır (Stavisky, 2002: 405). Bu yolun bölge üzerinden geçiyor oluşu, iktisadî zenginliğe oldukça katkı sağlar. Sadece iktisâden değil, bununla beraber dinî açıdan da etkinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira din adamlarının İpek Yolu vasıtasıyla misyonerlik faaliyetleri yapması bölgenin dinî yapısını oldukça etkilemiş, Budizm, Mazdeizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslâm dini

¹⁷ Tohâristan bölgesi ile ilgili haritalar bu çalışmanın "Ekler" kısmının "A" bölümünde bulunan 1., 2., 3., 4. ve 5. eklerinde mevcuttur.

gibi dinlerin hem bölgede var olması, hem de çevre bölgelere yayılmasında önemli rol üstlenmiştir (Foltz, 2006: 53-60, 82-96, 125-133).

Tohâristan'ın siyasî tarihine birçok devlet etki etmiştir. Bölgenin ismi de bu münasebetle ortaya çıkmıştır. Zira “Tohâristan” ismi (Tohâr yurdu), Doğu Türkistan'dan bölgeye gelip hâkimiyet kuran “Tohâr” isimli bir kavimle bağlantılıdır. Bölgede Tohârîlerden başka, yaşadıkları çağın büyük devletleri arasında gösterilen; Akhamenid İmparatorluğu, Baktriya Grek Krallığı, Kuşan Devleti, Eftalit Devleti, Sasani Devleti, Gök Türk Kağanlığı, Emevî ve Abbâsî Devletleri hâkimiyet kurmuştur.

Tohâristan'ın siyasî yapısı MÖ I. binden başlamak kaydıyla şu tarihsel silsilede izlenebilir: Evvela MÖ I. bin ile başlayan ve MÖ 323'e kadar geçen “Antik Dönem.” Ardından Yuezhi Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen yaklaşık 200 yıllık “Helenistik Dönem.”¹⁸ Helenistik dönem sonrası yaklaşık 150 yıllık “Yuezhiler Devri.” Söz konusu devrin devamında, milat öncesinden miladi devre geçişin köprü unsuru “Kuşan Devleti Dönemi.”¹⁹ Sonrasında Orta Çağ'ın başlangıç evrelerinin temsilcisi “Eftalitler Devri.” Eftalit devri sonrası “Göktürk Çağı” ve sonrasında gelen “İslâmî Dönem.”

Mezkûr plan dâhilinde çalışma kapsamıyla ilgili olan kısımlar, Eftalitler devri, Gök Türk çağı ve İslâmî dönemdir. Bu minvalde ilk iki devir hakkında kısaca bilgi verip, İslâmî devri tezin ana kısımlarında işleyeceğiz.

Buhara dilinde “güçlü adam”, Hotan-Sakaları arasında ise “cesur-yiğit” anlamı taşıyan “Eftalit” ismi, çeşitli kaynaklarda farklı versiyonlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde Eftalitler, Çin kaynaklarında “Ye-da”, “Ye-dien”, “Idi”, “Ye-ta-i-lito”, Süryani kaynaklarında “Ephthalita”, “Tedal”, Grek kaynaklarında “Hephthalites” (Εφθαλιται), “Abdel/Avdel” (Αβδελαι) ve “Akhun”, Ermeni kaynaklarında “Hephthal”, “Hep't'al”, “Tetal” (ayrıca Kuşan), Orta Pers kaynaklarında “Êftâl”, “Hyôn”, Zerdüşti kaynağı *Bundahišn*'de, “Hëvtâl”, Arap kaynaklarında “Haytal” (çoğul formu Hayatıla), Hind

¹⁸ Söz konusu dönemde Tohâristan'da meydana gelen olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmek için bkz. Akbulut, 1984: 3-10; Mızrak, 2017: 56-60; Günaltay, 1987: I, 142; Durmuş, 2008: 37-38; Altı, 2013: 48-61; Tekin, 2012: 136-137; Frye, 2008: 105-114; Martin, 2012: 335-337.

¹⁹ Yuezhiler, Kuşanlar, Kidara Kuşanlar ve Kionitler hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. Ögel, 2015: I, 135-328; Tezcan, 1996: 71-353; Grousset, 2011: 41-46; Eberhard, 1996: 106-107; Narain, 2002: 1300; Akbulut, 2002: 1318-1319; Akbulut, 1984: 59-89; Tezcan, 2006: 22-25; Mızrak, 2017: 119-120; Cribb, 2018: 1-20; Loeschner, 2012: 2-24; Kurbanov, 2010: 93-104; Kurbanov, 2013: 99-111.

kaynaklarında “Hūna”, Baktriya kaynaklarında “Ebodalo” (ηβοδαλο), Çince farklı bir söylenişe göre ise “Hua” şeklinde anılmışlardır (Kurbanov, 2013: 396; Litvinsky, 1996: 138-139).²⁰

Liang-shu'nun 54. bölümünde Yüan-wei (386-494) dönemine ait kayıtlarda “Hua” ismiyle isimlendirilen Eftalitlerin ataları V. yy.'ın başlarında Moğolistan'da hâkim bulunan Juan Juanların hâkimiyeti altındaydı. Siyasî nüfuzları ilk etapta az olan Eftalitler güçlendikçe, aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde Vervâliz, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, Aksu, Hotan ve Kargalık bölgelerine doğru yayılma gösterdiler (Mızrak, 2017: 164-165). En nihayetinde Hualar, V. yy.'ın ikinci yarısından sonraki sürçete takribî 466 yılında Kidaritleri mağlup edip güneye sürerek, Tohâristan'da hâkimiyetlerini sağlamlaştırıp, aynı yüzyılın sonuna doğru Mâverâünnehir'de hâkimiyetlerini tesis ettiler (Tezcan, 2006: 33; Ögel, 1948: 826-827).

Eftalitler, İran'da bulunan Sasani Devleti için büyük tehdit oluşturmuşlardır. Eftalitler, Sasani hükümdarı Fîrûz'un hükümdarlığı zamanında (457-484) Horasan'a saldırarak bir zafer elde ettiler. Bu zafer Sasani kralının ölümü ile neticelenmiştir. Bu savaşı kazanan hükümdarın adı Arap ve İran tarihçilerine göre “Akşunvar” veya “Akşunvaz” adıyla bilinmektedir. Bu ad bir ihtimale göre Sogdca “kral” manasına gelmektedir. Eftalitler bu zaferden sonra Tâlekân'ı ele geçirmiş ve Sasanileri vergiye bağlamış bulunuyorlardı.²¹ Eftalitler bununla yetinmeyip Merv ve Herat'ı da işgal ettiler. Eftalitler V. yy.'ın son çeyreğinde otoritelerini Sasani İmparatorluğu'na kabul ettirmiş, onların hâmisi konumuna gelmişlerdir. Zira biz 498-499 yıllarında Eftalitlerin, Sasani iç işlerine karıştığını görmekteyiz (Grousset, 2011: 83-84; Kalkan, 2017: 493; Kafesoğlu, 2011: 86).

Eftalitlerin Sasani içlerine olduğu gibi Hindistan'a yönelik seferleri de mevcuttur. Daha evvel bahsolunduğu üzere onlar, V. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Âmuderyâ'nın

²⁰ Eftalitlerin Türklüğü üzerine muhtelif fikirler mevcut bulunmaktadır. Bu fikirler onların, “Kuzey Hun” Devleti'ne bağlı olan “Yüeban”ların yerine geçtikleri, bu vesileyle Kuzey Hunlarına dayandıkları, “Ruziye” (Yuezhinin Türkçe kökenli bir kelime olup Ruziye yani Oğuz manasına geldiği belirtilir) boylarına mensup oldukları, “Kanglı”lar ile ilişkili oldukları şeklindedir. Tüm bu veriler onların hangi boya mensup olduklarını net bir şekilde ortaya koyamasa da çeşitli kabile temsilcilerini bünyelerinde barındırdıklarına ve “Türk” kökenli olduklarına ışık tutar (Bkz. Khodzhaev, 2018: 91-92-101-108).

²¹ Çinli seyyah Sung-yung Eftalit sınırlarını, kuzeyde Tölesler, doğuda Hoten, batıda İran coğrafyası (Sasaniler) olarak vermekte ve etrafındaki memleketlerin Eftalitelere haraç ödediğini belirtmektedir (Bkz. Yıldırım, 2015: 289).

güneyine indiler. Bu minvalde aynı yüzyılın sonuna doğru Belh, Tohâristan ve Tohâristan'ın doğu kısımlarını ele geçirdiler. Kuzey Hindistan fetihleri VI. yy.'ın ilk 15 yılında *Tigin* unvanı taşıyan Toraman tarafından daha hareketli bir hale gelmiştir. *Tigin* unvanından başka, *Maharaca*, *Şâh*, *Jauvla*, *Racadhiraca* unvanlarını da kullanan Toraman, Hindistan'ın üst bölgelerinin ilk fatihi olmuştur. Toraman *Tigin*'in hâkimiyeti 515 yılında son buldu. Toraman'ın yerine oğlu Mihirakula geçti. 550 yılına kadar Ganj ve İndus bölgelerini ele geçiren Mihirakula, Hindistan'da Eftalit hâkimiyetini genişletti. Mihirakula, Hindistan'daki başarıları münasebetiyle “Hindistan'ın Atillası” olarak tanımlanmıştır (Konukçu, 2002a: 1314).

Eftalitler, VI. yy.'ın ikinci yarısından sonra zayıflamaya başladı. Tohâristan'ın tarihsel serüveni göstermektedir ki, bölgede kurulan devletler hem İran hem de İç Asya'dan gelen kuvvetlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kâh Tohâristan'daki güç İran ve Kuzey Hindistan'a hükmetmiş, kâh batı ve doğudan gelen güçlerin tesiri vesilesiyle zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur. Eftalitler de bu tarihsel döngünün kurbanı olmuştur.

VI. yy.'ın ikinci yarısında Çin'in kuzeyinde Gök Türk İmparatorluğu kurulmuştur. Devletin kurucusu Bumın (542-552), Gök Türk sınırlarını doğuda genişletirken, batı bölgelerinin fütuhâtı kardeşi İstemi Kağan (553-575) tarafından gerçekleştirilmiştir. İstemi Kağan, Altay dağlarından başlamak suretiyle Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede yaşayan “Töles” ve “On Ogur” boylarını itaat altına aldı. Gök Türkler bu hamle ile İpek yolu üzerinde önemli bir hâkimiyet ele geçirdiler. Lâkin yol üzerinde tam hâkimiyetin tesisi için Mâverâünnehir ve Tohâristan'a hükmeden Eftalitlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu ekseninde politika yürüten Gök Türkler, 556 yılında Eftalitleri baskı altına aldı. Gök Türklerin, Eftalitler üzerine kurduğu baskıda siyasî ve askerî müttefikleri Sasaniler idi. Bu ittifaka karşı Eftalitler, Çin'deki Batı Wei İmparatorluğu'na 555-558 yıllarında iki elçilik heyeti gönderdiler, fakat sonuç alamadılar (Taşağıl, 2018: 38-39).

Gök Türk Kağanlığı, İstemi Kağan'ın kızını, Sasani Şehinşâhı Hüsrev Anuşirvan'a (531-579) vermek suretiyle evlilik ittifakı kurdu. Söz konusu süreçte Gök Türklerin başında Mukan Kağan (553-572) bulunmaktaydı. Gök Türk-Sasani ittifakı, 557 yılında Gök Türklerin kuzey doğudan, Sasanilerin ise batıdan Eftalitlere saldırması

sonucu Eftalit Devleti'ni tarih sahnesinden sildi. Bu raddeden sonra Eftalit toprakları Âmuderyâ sınır tayin edilerek Sasaniler ve Gök Türk Devleti arasında paylaşıldı. Bu paylaşım üzerine Tohâristan mıntıkası Sasanilerin payına düşmüş bulunuyordu (Taşağıl, 2018: 39).

Eftalitlerin yıkılmasıyla Tohâristan'da meydana gelen siyasî boşluk, Hüsrev Anuşirvan liderliğindeki Sasaniler tarafından dolduruldu. Sasaniler, Eftalit topraklarının Belh ve Tohâristan'a kadar olan kısımlarını sınırlarına dâhil ederken, Gök Türkler Soğdiyana ve Fergana bölgesini sınırlarına dâhil ettiler. Sasaniler bu devirde, Tohâristan'ı ele geçirmekle beraber en zirve çağına ulaşmıştı (Tezcan, 2006: 43).

Gök Türk-Sasani ittifakı Eftalitleri yıkmış olsa da Badgis ve Herat'da Eftalit yöneticileri, Sasanilere bağlı olmak kaydıyla varlığını sürdürüyordu. Kuzey Tohâristan'ın Zerefşan Vadisi mıntıkasında bulunan Eftalit kalıntıları ise Gök Türklere vergi ödüyordu (Tezcan, 2006: 43). Bu durumun da getirisiyle beraber Sasanilerin Tohâristan'daki hâkimiyeti sekteye uğradı. Özellikle Gök Türk Devleti'nin 582 yılında ikiye ayrılması ve Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ortaya çıkmasıyla Tohâristan'daki hâkimiyet mücadelesi yeni bir boyut kazandı (Gömeç, 1999: 22-23; Kafesoğlu, 2011: 106).

Çin kaynaklarına göre Eftalitler, yaklaşık 30 civarı devleti kendisine bağlamıştır (Yıldırım, 2015: 296). Eftalitlerin yıkılmasıyla onların bakayaları (Kâbul ve Gandhara "Xingil" hanedanının yönetimine bırakılmak kaydıyla) Batı Gök Türk Kağanlığı'nın vassalı durumuna geldi (Harmatta-Litvinsky, 1996: 360). Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ilk Kağanı olan Tardu (582-603), Eftalit kalıntılarını idare etmek için Chi-chiang isimli bir idareciyi görevlendirdi (Yıldırım, 2015: 296).

Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Tohâristan bölgesindeki hâkimiyet mücadelesinde rakibi Sasani Devleti'ydi. Tardu Kağan Batı Gök Türk Kağanlığı'nın başındayken, Sasani İmparatorluğu'nun başında İstemi Kağan'ın kızımdan doğduğu için "Türkzâde" lakabıyla nitelendirilen Hürmüz (Ormazd IV) (579-590) vardı. Tohâristan'daki Sasani-Batı Gök Türk mücadelesinin ilk evresi, söz konusu yöneticilerin hükümranlığı dönemine rast gelir. Bu dönem Tardu'nun üstün zaferine sahne olmuştur. Zira Tohâristan'da kat'i hâkimiyet sağlanmış, 588-589'da daha da ileri gidilerek Herat ve Badgis toprakları Kağanlığın hâkimiyetine dâhil edilmiştir (Taşağıl, 2018: 107).

Batı Gök Türk Kağanlığı, Eftalitlerin de yaptığı gibi Sasani iç işlerine karışmıştır. Bilhassa Bizans-İran savaşları ve Sasani taht mücadeleleri bu durumun gerçekleşmesine fırsat tanımıştır (Kafesoğlu, 2011: 106). Sasani Devleti'nin 590 sonrası dönemi, Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz ile Behram Çupin arasında geçen taht mücadelelerine sahne olmuştur. Bu durum Tardu'nun Tohâristan'da hâkimiyetini kuvvetlendirmesine yol açmıştır. Söz konusu evrede Tardu, Tohâristan'ı yönetmek için oğullarından birini görevlendirmiştir (Taşağıl, 2018: 107).

Tardu Kağan 599 yılında ölmüştür. Kağanlık, Tong Yabgu Kağan'ın 618 yılında başa geçişine kadar buhran dönemi yaşamıştır. Tong Yabgu yönetimi ele aldıktan sonra Tohâristan'da kalıcı yenilikler yapmıştır. Tong Yabgu, Sasani-Bizans savaşından yararlanarak 625 yılında Tohâristan ve Gandhara'yı ilhak edip İndus nehrine kadar ilerledi. Bu raddeden sonra bölgenin hâkimiyetini kalıcı kılmak için Eftalit beylerinin yerine Gök Türk beylerini yönetici olarak görevlendirdi. Tong Yabgu'nun söz konusu hamlesiyle beraber Eftalit İmparatorluğu yıkıldığından beri Huttal, Kapisa-Gandhara'da bağımsız hareket eden Eftalit kalıntıları (bunların arasında Hind tesiri önemli oranda etki etmiştir. Zira tüm kralları "Xingil" Hanedanı hariç Hind isimleri taşımaktadır) hâkimiyet altına alması, Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Tohâristan'da en prestijli dönemini yaşamasına vesile olmuştur.²²

Tong Yabgu devrinde fethedilen topraklara Kâbul, Sind ve Horasan toprakları dâhil edilerek Tong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad zamanında Tohâristan Yabguluğu kuruldu. Tohâristan, babası adına Tardu Şad eliyle yönetildiğinden dolayı bölgedeki yöneticilere "Tohâristan Yabguları" denilmiştir. Sind bölgesinden Herat'a kadar bütün beyler Tohâristan Yabguluğu'nun hizmetçisi olarak nitelendirilmekteydi. Bölgeyi 630 yılından başlamak kaydıyla 758 yılına kadar Tohâristan Yabguları yönetti (Tezcan, 2012: 317).

Tohâristan'da Yabguluğun kurulması ile Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılış sürecine girmesi aynı dönemde gerçekleşmiştir. Batı Gök Türklerin yıkılışına, Tang Hanedanı'nın Doğu Gök Türklerle onların arasını açması ve devlete tâbi olan boyların

²² Kapisa-Gandhara'nın son kralı olan II. Narendra'nın madalyonunda görülen boğa tasviri, Tong Yabgu'nun sikkelerinde de görülmektedir. Bu sembol, bölgede Gök Türk egemenliğinin tesis edildiği gösterir niteliktedir (Harmatta-Litvinsky, 1996: 362).

ayaklanması sebep olmuştur (Kara, 2018: 51). Bilhassa Töles boylarının ayaklanması, Batı Gök Türklerin önce kendi içinde ikiye ayrılmasına, 650 sonrası dönemdeyse Çin'e bağlanmasına neden oldu. Batı Gök Türk beyleri 630-658 yılları arasında Çin'e karşı hâkimiyet mücadelesine kalkıştı, fakat başarı sağlayamadılar. Binaenaleyh Batı Gök Türk toprakları, VII. asrın ikinci yarısından itibaren Çin nüfuzuna girmiş ve yurtları üç ana bölge olmak üzere taksim edilip, Çin tarafından atanan Batı Gök Türk Hanedan ailesine mensup beyler eliyle yönetilmiştir (Taşağıl, 2018: 277-287).

Batı Göktürklerinin yıkılışı sonrası da Çin kaynaklarının belirttiğine göre Tohâristan Yabguları "Aşina" kabilesinden olmaya devam etti. Bu minvalde "Aşina" sülalesine mensup Tohâristan Yabguları; 645'li yıllarda İşbara Kağan, 653 yılı Shi-wuzhebo, 705 yılı Na-dou-ni-li, 720-730 yılları arası Kutlug Ton Tardu isimleriyle belirlemektedirler (Babayar, 2002: 185).

Tohâristan Yabguluğu'nun bulunduğu dönemde Çin'in kuzeyinde II. Gök Türk Kağanlığı kurulurken, Orta Doğu'da kurulan Emevî Devleti Tohâristan'ı istilaya başlamıştır. Bu raddeden sonraki dönem kısmî de olsa İslâmî devrin Tohâristan'da başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu başlangıç evresi Abbâsîler devrinde yayılacak, bölgede Türk-İslâm Devletleri kurulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALAÇLARIN MENŞEİ

Bu bölümde, Halaçların menşei üzerine bilgiler sunulmaktadır. Söz konusu bilgiler üç bölümlük plan dâhilinde aktarılıyor. Bu minvalde ilk bölümde Baktriya, Çin, İslâm ve Batı kaynaklarında geçen “Halaç” ismi hakkında bilgiler sunulmakta, ikinci bölümde Türk kaynaklarında geçen “Halaç” ismi hakkında bilgiler sunulmakta, son bölüm olan üçüncü bölümdeyse Halaçların menşei hakkında belirtilen görüşler ortaya sunulup bir sonuca varılmaktadır.

1. BAKTRİYA, ÇİN, İSLÂM VE BATI KAYNAKLARINDA HALAÇ İSMİ

“Halaç” kelimesi ilk olarak VII. asrın son çeyreğinde Âmuderyâ’nın güneyinde Samingan eyaletinde bulunan iki Baktriya vesikasında geçer. Her iki vesikada da “Xalaso” yani “Halaso” şeklinde geçen kelime 699 tarihli ilk vesikada genç bir kadını ifâde ederken (Ek 9, Ek 10), 700 tarihli diğer dokümanda ise “Türk” soylusunun temsilcisi ve “Halaç” halkının prensesini ifâde ederken geçer (Ek 11, Ek 12) (Djumaniyazova, 2016: 61; Tezdjan, 2018: 18).

İkinci vesikanın ilgili kısmının tercümesi şu şekildedir:

“Bu mühürlü belge 478 (M.S. 700) yılı ikinci yeni yıl ayında yazıldı. Şimdi ben, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg’ün odalığı Halaç (halkının) prensesi, Kadagistan ladyisi, büyük Türk prensesi Bag aziyas tarafından, tanrı Kamird’den, rahip, Bek’in oğlu Kamird-far’ın aracılığıyla, hasta ve ölmek üzere olan kraliyet soyundan yetimin hayatı için, ondan sonra sizden, Tanrı Kamird’den büyük bir kudret ve mucize benim tarafımdan görüldü, ondan sonra ona hayat ve sıhhat veren siz... Ve ben, Bag aziyas, büyük Türk prensesi, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg’ün odalığı, Halaç halkının prensesi, Kadagistan ladyisinin bu mukavelesi, ... de yapıldı.” (Tezcan, 2014: 33).

Baktriya bulguları arasında yer alan 720 yılına ait Brahmice bir sikkede Kâbul hükümdarını nitelemek için kullanıldığı düşünülen “Hitivira Kharalaca” ifâdesi geçmektedir. İlim adamları söz konusu ifâdeden yola çıkarak “Hitivira”nın, Türkçe, “Aşına” soyundan gelmeyen Batı Türkistan ve Tohâristan bölgesinde bulunan Türk

yöneticilere verilen unvan olan *İlteber*²³ unvanı ile aynı olduğunu, “Kharalaca”nın ise Halaçları belirttiğini ileri sürerler. Bu minvalde sikke üzerinde “Halaç İlteberi” yazmaktadır (Afram-Lo Muzio, 2006: 134; Tezdjan, 2018: 17).

Çin kaynakları çerçevesinde *Xin Tangshu*’da “Halaç” ismi, Zabulistan bölgesi üzerine malumat verilirken “Hedaluozhi” ve “Gedaluozhi” şeklinde iki farklı formda geçer. Bu iki kelimedenden ilki VII. yy.’da ikincisi ise VIII. yy.’da Halaçları ifâde etmek için kullanılmıştır (Inaba, 2005: 3-6).²⁴

İslâmî kaynaklar çerçevesinde “Halaç” ismi üzerine Arap imlâsından kaynaklı bir problemle karşılaşıyoruz. İslâm kaynaklarında “Halluh” (خَلْج) şeklinde ifâde edilen “Karluk” ismi, imlâ münasebetiyle Müslüman yazarlar tarafından “Halac” (خَلْج)²⁵ ismiyle karıştırılmıştır (*Hudûd al- Âlam*, 1982: 286).²⁶ Bu isim karışıklığı onların menşelerini ortaya koymada ihtilaf meydana getirirse de, VII-VIII. yy. gibi erken bir devirde Karlukların Âmuderyâ’nın güneyinde görülmüş olmaları muhtemel görülmediğinden bu karışımın imlâ ile bağlantılı olduğu, İslâmî yazarların Halaçları “Halluh” şeklinde ifâde ederek bu hataya düştükleri söylenebilir (Djumaniyazova, 2016: 71-72). Daha sonraki İslâmî kaynaklarda aynı kabile, Kalac (قَلَج) şeklinde (El-Mağribî, 1970: 163) ve “Halacî”

²³ *İlteber*’in Çince karşılığı *xielifa*, Arapça karşılığı ise *rutbil* olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Inaba, 2005: 6).

²⁴ Çince Budist metinlerde Zabulistan (Tohâristan’ın güneyinde bulunan Kâbul ve Gandhara arasındaki bölge) “Hedaluozhi” memleketi olarak geçmektedir. Yeni Tang sülalesi devrinde Zabulistan memleketinin adı Hsien-ch’ing’in saltanatı zamanında (656-660) “Hedaluozhi” olarak değiştirilmiştir. Bu memleket 710-711 yılında Tang sülalesine haraç götürmüştür. Daha sonra Kapisa memleketine tâbi olmuştur. Tang sülalesi Zabulistan memleketi hükümdarına “Gedaluozhi” *xielifa/ilteber* unvanını vermiştir. Koreli Buddhist Hui-chao isimli seyyah söz konusu memleketin ordusu ve hükümdarının Gök Türklerden olduğunu belirtir (Bkz. Hye Ch’o, 1984: 51). Anlatılanlar ışığında “Gedaluozhi” isminin Gök Türk soyundan gelen bir hükümdar ismi olup, “Hedaluozhi” memleketinin yöneticisi olduğu ve memleketin adının da yöneticiyle bağlantılı olma durumunun ihtimal dâhilinde olduğu ileri sürülür (Bkz. Ekrem, 2003: 177). Söz konusu görüşe karşılık, “Gedaluozhi”nin *ilteber* unvanıyla isimlendirilmesi ve bu unvanın “Aşina” soyundan gelmeyen yöneticiler için kullanıldığını göz önünde bulundurarak, “Gedaluozhi”nin, Gök Türk soyundan olmadığını belirtebiliriz. Ayrıca “Gedaluozhi” isminin şahıs isminden ziyade kabile ismi olma olasılığı daha yüksektir. L. Petech’e göre “Hedaluozhi” ve “Gedaluozhi” isimleri, Halaçları ifâde eden iki aynı kelimedir. Ona göre “Hedaluozhi”, Zabul ve Bâmyân bölgesinin başkenti, Gedaluozhi ise Kapisa bölgesinin başkentiydi. Ayrıca bu isimler Antik dönemde Zabulistan’a göç eden Halaçlarla ilgiliydi. Diğer bir tarihçi Kuwayama, “Hedaluozhi”yi bir yer adı, “Gedaluozhi”yi ise bir unvan olarak belirtmektedir (Bkz. Tezcan, 2014: 336-337). En nihayetinde Inaba, tartışma konusu olan meseleye kapsamlı bir araştırma neticesinde, “Hedaluozhi” ve “Gedaluozhi” isimlerinin aynı olup farklı dönemlerde aynı kabileyi belirtmek için kullanıldığını belirterek açıklık getirmiştir (2005: 3-6).

²⁵ X. yy. İslâm kaynaklarında “Halaç” ismi خَلْج şeklinde belirtilmiştir (Bkz. El-Hârizmî, 2008: 116; İstahrî, 1927: 253; İbn Hurdâzbih, 1889: 33; İbn Havkal, 1800: 207). XIII. yy. İslâm âlimi El-Hamavî, “lam” harfini esreli vermiştir (Bkz. 1977: IV, 426).

²⁶ *Hudûdü’l-Âlem*’in Farsça metninde Gazne hakkında bilgi verilirken metin içinde Halluh (خَلْج) okunuşu verilmiş, fakat söz konusu isim dipnotta “Halac” (خَلْج) şeklinde belirtilmiştir (1983: 104)

(خَلْجِي) - “Hılcî” (خَلْجِي) okunacak şekilde zikredilmiştir (Fakhrü'd-din-Mubârakshâh, 1927: 33; Dodangeh, 2010: 15; Köprülü, 1987: 116; Tezcan, 2014: 333).

VI. yy. Bizans tarihçisi Menandros, 10, 3. ve 10, 4. Fragmanlarında, Zemarkhos isimli Bizans elçisinin 569 yılında Batı Gök Türk kağanı İstemi Kağan'ı (553-575) ziyaret edişi olayını anlatırken, “Kholiatai”²⁷ isimli bir şehirden bahsetmiştir (Mangaltepe, 2011: 52-59). J. Marquart, bahsi geçen “Kholiatai” isminden yola çıkarak bu ismin “Halaç” ismini ifâde ettiğini belirtmiştir (1901: 253; Khajeh, 2013: 56). Binaenaleyh diğer VI-VII. yy. Bizans kaynaklarında “Hvls-Holas”²⁸, “Holac”²⁹ ismiyle beliren isimlerin Halaçlarla bağlantılı olduğu, yine Marquart tarafından öne sürülmüştür (1901: 253). Söz konusu isimler her ne kadar “Halaç” isminin Batı kaynaklarında nasıl geçtiği üzerine bir izlenim verse de kesinlik arz etmemektedir (Konukçu, 2002b: 1352; Köprülü, 1987: 111).

2. TÜRK KAYNAKLARINDA HALAÇ İSMİ

Bu bölüm beş kısım hâlinde işlenmiştir. İlk kısımda Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca ve Farsça metninde geçen “Halaç” ismi, ikinci kısımda Oğuznâme'nin Kazan nüshasında geçen “Halaç” ismi, üçüncü kısımda Yazıcızâde ‘Alî Oğuznâmesi’nde geçen “Halaç” ismi, dördüncü kısımda *Şecere-i Terâkime*'de geçen “Halaç” ismi, son kısım olan beşinci kısımdaysa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de geçen “Halaç” ismi hakkında bilgiler sunulmuştur.

²⁷ Menandros, “Kholiatai” (Χολιατίv-Χοαλιτίv-Χλιατίv) şehrinin (dolayısıyla kavminin), bir kaleye sahip olduğunu ve büyük bir göl etrafında bulunduğunu belirtilir. Eserde söz konusu isim “Oekh” Nehri yakınlarında geçmektedir. Bu nehrin Sırderyâ Nehri olduğu kuvvetle muhtemel görülmektedir. Büyük göl olarak belirtilen saha ise Aral Gölü yahut Hazar Denizi'ni ifâde etmektedir. Bu çerçevede P. Lerch tarafından Aral Gölü'nün kıyısında bulunan Hârezm'in, “Kholiatai” ile aynileştiği belirtilmektedir. Ayrıca bu bölgenin Bizans seyyahlarının yol güzergâhına uygun bir mevki olması, “Kholiatai”-“Hârezm” ayniliğini kuvvetlendirir niteliktedir (Dobrovits, 2011: 391-392).

²⁸ VI. yy.'ın ortalarına tarihlenen *Appendix of Pseudo-Zacharias Rhetor* ekinde “Xwalis” (k.w.l.s) şeklinde beliren isim, VII. yy.'ın başlarına ait *Notitia Episcopatum*'da “Khoulês” (Χουάλης) şeklinde geçmektedir. Özellikle ikinci isimden yola çıkan A. A. Vasiliev, Rus ve Macar akademisyenlerin görüşlerine de danışarak söz konusu ismin Hazar Denizi'nin eski Rus ismi olan “Khvalisskoe” ve “Khvalinskoe” isimlerini belirttiğini öne sürmüştür (Dobrovits, 2011: 392).

²⁹ Macar diplomatik kaynaklarında “Holac-Kaloc” ismi Hârezm'i ifâde etmek için kullanılmıştır. Bu minvalde Macarcada “Káliz” ve “Koaliz” isimleri Hârezmlileri nitelemekte, “Kálóz”, “Kálóc” ve “Kálás” isimleri ise söz konusu isimlerle aynı anlamı ifâde etmektedir (Dobrovits, 2011: 392-393).

2. 1. OĞUZ KAĞAN DESTANI'NIN UYGURCA VE FARŞÇA METNİNDE HALAÇ İSMİ

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca ve Farsça³⁰ olmak üzere iki tür metni mevcuttur. Her iki metinde de Oğuz Kağan, seferleri esnasında yanında bulunan beylere isimler vermiştir. “Kıpçak”, “Karluk”, “Kanglı” gibi isimlerin türeyişinden bahsedildiği destanda, “Halaç” isminin de nasıl ortaya çıktığı üzerine bilgiler bulunuyor.

Destanın Uygurca metninde aktarılan bilgilere göre Oğuz Kağan, gök tüylü ve gök yeleli bir erkek kurdun peşinde sefer düzenlerken, duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden büyük bir ev ile karşılaşır. Evin kapısı kilitli ve anahtarı yoktur. Oğuz Kağan, “Tümürdü Kagul” (Tömürdü Kagul) adlı bir ere, “*Sen burada kal ve kapıyı aç, açtıktan sonra tekrar orduya katıl.*” diyerek buyruk verir. Bahsi geçen olay vesilesiyle Oğuz Kağan, evin kapısını açmakla görevlendirdiği Tümürdü Kagul'a “Kal! Aç!” dediği için, onu “Kalaç” (Halaç) (Ek 14) ismiyle isimlendirmiştir (Ağca, 2016: 91-117; Ögel, 2010: 123; Bang-Reşit Rahmeti, 1936: 25).

Reşideddin Oğuznâmesi'nde “Halaç” bahsi, Oğuz Kağan'ın Irak-ı Acem'i (İsfahan, Rey, Kazvin) itaat altına aldıktan sonra yaylak yapmak için Demâvend'e yöneldiği esnada geçer. Bu minvalde Oğuz Kağan'ın ordusuyla beraber Demâvend'e gidişi sırasında, askerlerinden birisinin eşi doğurdu. Yeteri kadar yiyecek olmadığı için anne sütsüz kalmıştı. Aile yemek aramak için uğraş verdi ve ordudan geri kaldı. Çocuğun babası bu sırada sülün kuşunu yakalayan bir çakal görür ve çakalı kovalamaya başlar. Uzun bir kovalama ardından adam sülünü elde eder, pişirir ve karısına yedirir. Annenin sütü gelir ve çocuğunu doyurur. Bu olayın ardından aile iki üç gün sonra orduya yetişir. Bu çağda her ne sebeple olursa olsun kimse ordudan geri kalamazdı. Oğuz Kağan bunları görünce canı sıkıldı ve geri kalmalarının nedenini sordu. Hatunun eşi, yolda hatununun doğurması ve ona yemek aramakla uğraşmasından dolayı ordudan geri kaldıklarını anlattı. Oğuz Kağan bu sözü beğenmedi ve onu azarladı. Ardından “*Madem ki siz bu yüzden yoldan ve ordudan geri kaldınız o halde burada kalın*” diyerek “Kal Aç” (قال آچ) dedi. Bu söz “*ey kadın geri ve aç kal*” manasına gelmektedir. Bu sebeple onların

³⁰ Farsça metinler arasında en önemli gördüğümüz metin Reşideddin Oğuznâmesi'dir. Bu çalışmada söz konusu metin esas alınmıştır.

soyundan türeyenlere “Halaç” (خلج) derler (Ek 15) (Hemedânî, 2005: 48; Togan, 1982: 45-46).

2.2. KAZAN OĞUZNÂMESİ'NDE HALAÇ İSMİ

Oğuznâme'nin Kazan nüshasında Reşideddin Oğuznâmesi'yle örtüşen bilgiler mevcuttur. Bu doğrultuda metinde İran seferi münasebetiyle açılan başlıkta; hatunu doğurduğu için ona yemek aramakla (çakalın kaptığı sülünü yakalamakla) uğraşan ve ordudan geri kalan bir ere,³¹ Oğuz Kağan'ın acıyıp azık verdikten sonra “*bu orduya katılma*” manasına gelen “Kal Aç” dediği ve bu kişinin neslinden türeyenlerin “Halaç” adını aldığı belirtilmiştir. Metinde “Halaç” ismi ³²قال آج ve خلج şeklinde geçiyor (Ek 16) (*Oğuzname Destanı*, 1998: 45a-45b; Ükten, 2010: 83-84).

Kazan Oğuznâmesi'nde, Reşideddin Oğuznâmesi'nden farklı olarak Halaçların, Mâverâünnehir, Horasan ve Irak'da yaşadıkları, aynı zamanda Çağatay iline (Mâverâünnehir) bağlı buldukları belirtilir. Bu bilgilere ek olarak metinde, Belh'de yaşayan ve Halaçlara mensup “Bahtiyar” lakaplı, ismi Muhammed olan bir beyden bahsedilir. Bu bey, Delhi şehrinde bulunan Kutbeddin isimli Pâdişâh'a giderek hizmetine girecek, önemli askerî faaliyetlerde bulunarak Tibet'e seferler düzenleyecektir. Muhammed Bahtiyar, Leknevî Halaçlarının atasıdır. Metne göre Leknevî Halaçlarının son iki hükümdarının ismi Merdan ve İvaz isimli yöneticilerdir. Leknevî Halaçları, Merdan'ın beceriksiz yönetiminin de etkisiyle beraber ondan sonra gelen İvaz döneminde yıkılmıştır. Hanedanlığın toplamda hâkim olduğu süre 54 yıl olarak belirtilir (Demir-Aydoğdu, 2015: 128; Ükten, 2010: 84-85).

2.3. YAZICIZÂDE 'ALÎ OĞUZNÂMESİ'NDE HALAÇ İSMİ

Yazıcızâde 'Alî Oğuznâmesi'nde Halaçlar hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Bu çerçevede diğer Oğuznâmelerden farklı olarak “Halaç” okunuşuna temas edilmemiş, “Halaç” ismi sadece “Kal Aç” (قال آج)³³ şeklinde verilmiştir (Ek 17). İsmi geçiş sebebi

³¹ Reşideddin Oğuznâmesi'nde ordunun gerisinde kalan mezkûr aile, kendi çabalarıyla iki üç gün içerisinde orduya yetişirken, Kazan Oğuznâmesi ve *Şecere-i Terâkime*'ye göre ordunun gerisinde bulunan görevli askerlerin yardımıyla orduya yetişmiştir (Bkz. Ükten, 2010: 84; Ebul Gazi Bahadır Han, 1996: 141).

³² Oğuznâme'nin Kazan nüshasında “Kalaç” kelimesinin son harfinde “çim” (چ) harfi kullanılırken, *Şecere-i Terâkime* ve Reşideddin Oğuznâmesi'nde “cim” (ج) harfi kullanılmıştır.

³³ Metinde bir diğer “Kalaç” ismi harekelendirilerek قال آج şeklinde verilmiştir (Yazıcızâde 'Alî, 2014: 450a).

Reşideddin ve Kazan Oğuznâmesi'nde aktarılan olaylarla benzerdir. Bu minvalde Oğuz Kağan'ın İsfahan seferi dönüşü esnasında ordusunda bulunan bir erin hatununun doğurması ve hatunun gıda ihtiyacı duyması, bunun üzerine erin, eşinin yemek ihtiyacını gidermek için bir çakalın kaptığı sülünü yakalamak için mücadele etmesi, tüm bu olaylar esnasında ordudan geri kalması, yaklaşık iki üç gün sonra ailenin orduya ulaşması ve en nihayetinde Oğuz Kağan'ın bu askere “Kal Aç” demesi üzerinedir (Yazıcızâde 'Alî, 2014: 8b).

2.4. ŞECERE-İ TERÂKİME'DE GEÇEN HALAÇ İSMİ

Şecere-i Terâkime'de “Halaç” ismi üzerine aktarılan bilgiler, Kazan Oğuznâmesi'nde verilen bilgilerle örtüşür niteliktedir. Bu doğrultuda aktarılan bilgiler, Oğuz Kağan'ın İran, Şam ve Mısır'a sefer düzenlediği esnada, bir erin eşinin doğurmuş olması ve ona yiyecek aramakla meşgul olmasından dolayı ordudan geri kalması, bu sebeple Oğuz Kağan'ın bu ere acıyıp azık verdikten sonra “*bu orduya katılma*” diyerek “Kal aç”³⁴ demesi ve “Halaç” isminin bu olay sonrası türediği üzerinedir (Ebul Gazi Bahadır Han, 1996: 140-141).

Şecere-i Terâkime'de Halaçlarla alakalı aktarılan diğer bilgiler de Kazan Oğuznâmesi'nde aktarılan bilgilerle örtüşür. Bu minvalde Halaçların yaşadıkları yerler ve Leknevî Halaçlarının ilk atası Muhammed Bahtiyar hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra, Merdan ve İvaz dönemi hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin devamında Halaçların 54 yıl hüküm sürdüğü ve nihayetinde yerel hanedanların hizmetine girdikleri belirtilmiştir (Ebul Gazi Bahadır Han, 1996: 143-144).

2.5. DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'DE HALAÇ İSMİ

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* isimli eserinde “Türkmen” maddesini açıklarken Halaçlar üzerine malumat vermiştir. Eserde Oğuz boyları 22 boy olarak gösterilmektedir. Halaçlar bu 22 Oğuz boyuna dâhil değildir. Kâşgarlı'nın aktardığına göre, Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip Türk diyarlarına yöneldiğinde, Türklerin başında “Şu” isimli bir hükümdar bulunuyordu. Şu, sefer için hazırlık yapmamıştı ve

³⁴ “Halaç” ismi metinde “Kalaç” قلاج şeklinde veriliyor, fakat daha sonra bu ismin “Halaç” şekline dönüştüğü, “bu vakitte bunlara خلع derler” (Ek 18) sözüyle belirtiliyor (Bkz. Ebû'l-Gâzi Bahâdır Han, 2015: 96).

Zülkarneyn'in geçişi üzerine doğuya doğru çekildi. Halk bu durum karşısında telaşa düştü ve kim bir binek hayvan bulduysa kendini onun üzerine atarak hükümdarla gitti. Bu, onun hayvanını; o, bunun hayvanını almıştı. Sabaha dek karargâhları dümdüz, boş bir hâle gelmişti (Kâşgarlı Mahmud, 2014: 519-520).

Hükümdar askerleriyle birlikte gittikten sonra, geride geceleyin hazırlıklı olmadığı için gidemeyen 22 kişi kaldı. Bunlar “Türkmen” olarak isimlendirilen ve eserin giriş kısmında Oğuz boyları olarak gösterilen boylardır. Türkmenler ya yaya olarak gitmek yahut buldukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Bu esnada sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve yorgun bir halde göçe katılan iki kişi gördüler. O iki kişi Türkmenlerle istişare etti. Türkmenler o iki kişiye, Zülkarneyn'in yolcu olup kendilerine zarar vermeden aşır geçeceğini, bu nedenle göçe gerek olmadığını söylediler. Bu vesileyle Türkmenler onlara Türkçe olarak “*ey iki kişi, bekleyin, kalın ve durun*” manasına gelen “Kal Aç” (قَالَ أَجْ) dediler (Ek 19). Onlar daha sonra “Halaç” (حَلَاجْ) diye adlandırıldılar (Ek 20). Bunlar iki kabiledir (Kâşgarlı Mahmud, 2014: 520; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 415).

Zülkarneyn Halaçları gördüğünde, saçlarının tipi ve Türk alametleri bulduklarından dolayı onlara “Türk mânend” dedi. Kelime “Türk'e benzer” anlamına gelmektedir. Bu vesileyle o isim günümüze kadar geldi. Kalan kavimler toplamda 24 kabile olsa da iki “Halaç” kabilesi Oğuzlardan (Türkmenlerden) sayılmaz (Kâşgarlı Mahmud, 2014: 520; Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 415).

3. HALAÇLARIN MENŞEİ MESELESİ

Evvela 699 tarihli Baktriya vesikasında geçen “*Ve ben, Bag aziyas, büyük Türk prensesi, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg'ün odalığı, Halaç halkının prensesi*” şeklindeki ifade, Halaçların “Türk” olduğunu gösterir niteliktedir. İslâm kaynakları Halaç-Karluk karışımına imlânın azizliği münasebetiyle düşmüş bulunsalar da, X-XIV. yy. İslâm kaynaklarında Halaçlar “Türk” olarak belirtilir.³⁵ Binaenaleyh söz konusu dönem İslâm

³⁵ Bahsi edilen X-XIV. yy. İslâm kaynaklarındaki kesitler şu şekildedir: X. yy. İslâm coğrafyacısı İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eserinde Halaçların, Hind ile Sistân bölgeleri arasında Gurların arkasına gelip yerleşen hayvan sahibi kimseler olup, Türklerden bir sınıf olduklarını belirtir. İstahrî, Halaç malumatını Sistân'a bağlı “Beled-i Daver” olarak belirttiği, kaynaklarda “Zemin Daver” ismiyle geçen yerleşke hakkında bilgi verirken anlatır. O, Halaçların giyimleri ve dillerinin Türkler gibi olduğunu belirtmekle beraber, onları nimeti bol insanlar olarak tanımlar. Hatta Halaçların bölgenin koyun ihtiyacını

kaynaklarında geçen şu sözler bunu ortaya koymaktadır: “*Halaç bir Türk zümresidir, karakterleri, kıyafetleri ve elbiseleri diğer Türklerinki gibidir*” (Togan, 1981: I, 150).

Özellikle Halaç-Karluk meselesi Halaçların menşeyini tespitinde karışıklığa mahal vermektedir.³⁶ Bu karışıklığı gidermenin yegâne yolu Karlukların tarihsel sürecini izlemek ve bu esnada Toharistan’da cereyan eden münasebetleri gözlemlemekten geçer. Bu doğrultuda bakıldığında Karluklar, Çin kaynaklarına göre Gök Türk hanedanına yakın gösterildikleri için, Töleslerden ayrı tutularak farklı bir topluluk olarak nitelenirler. Coğrafi olarak ilk görüldükleri yer, Altay dağlarının batısında bulunan Pu-ku-chen suyu kenarıdır. 627 yılında Batı Gök Türk Kağanlığı’na bağlı Sır Tarduşların, Doğu Gök Türk ülkesine göç edip onlara tâbi olmasıyla Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Bu boşluktan yararlanan Karluklar, buldukları yerden güneye inerek Tanrı Dağlarının kuzey

gideren kavimler arasında olduklarını belirtir. İstahrî bir diğer Halaç malumatını, “zıkr-i Horasan” ismiyle açtığı başlıkta verir. Bu kısımda Kâbul’dan Vahhân’a ve Huttel’in arka kısımlarına kadar ulaşan sahayı, Halaç mıntıkası olarak gösterir (1927: 245-281; İstahrî, 2015: 215-240; Rehman, 1976: 41; İbn Hordadbeh, 1986: 66-67; Şeşen, 2017: 159). Aynı yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti’l-Arz* isimli eserinde İstahrî’nin aktardığı bilgileri teyit eder. Bu doğrultuda Halaçlar hakkında bilgi verirken onların Hindistan ve ilçelerinde yayılan Türklerden bir zümre olduğunu, Gur diyarının arkasında (ötesinde) Sistân ve Hind diyarı arasındaki bölgede hayvancılık yaparak hayatlarını idame ettirdiklerini belirtir (2017: 363; Abaev, 2018: 33; Rehman, 1976: 40; Şeşen, 2017: 168). Bir diğer X. yy. İslâm coğrafyacısı Mes’ûdî ise Halaç yurdu olarak Büst, Bistam ve Sistân’ı gösterir (Rehman, 1976: 141). Yazarı belli olmayan X. yy. İslâm kaynağı *Hudûdü’l-Âlem*’de Halaçlar, Belh, Büst ve Cûzcân’da yaşıyor olarak zikredilmiş, menşelerininse Türk olduğu belirtilmiştir (*Hudûd al- ‘Âlam*, 1982: 111). X. yy. İslâm kaynaklarından başka XI. yy. İslâm âlimi Şerefü’z-zaman Tâhir el-Mervezî, Zekerîya Kitapçı’nın aktardığına göre *Tabâyiü’l-Hayvan* isimli eserinde Halaçların Türk olduklarını belirtmekle beraber sürü sahibi oldukları için sürekli göç ettiklerinden bahsetmiştir (2004: 141). XII. yy. İslâm coğrafyacısı İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak* isimli eserinde Halaçların göçebe olarak yaşayıp kıldan evlerde yaşayan Türklerden bir zümre olduklarını belirtir. İdrîsî, Halaçların Hayham isimli, dağa oyulmuş, etrafı içi su dolu hendekle çevrelenmiş bir kaleye sahip olduklarını belirtir. Söz konusu kalede Halaçların hükümdarı da ikamet ederdi (Şeşen, 2017: 108-151). XII-XIII. yüzyıl İslâmî kaynak olma vasfını taşıyan Fahreddin Mübarekşâh’ın, *Târih-i Fahreddin Mübarekşâh* isimli eserinde “Türk” kavimleri tanımlarken Halaçlar bu kavimlerin arasında gösterilir (Fakhrü’d-din-Mubârakshâh, 1927: 47; Dodangeh, 2010: 19). XIII. yy. İslâm coğrafyacısı El-Mağribî, *Kitâbü’l-Cuğrafiya* isimli eserinde Halaçların Türk olup, kahraman kişiler olduğunu belirtir (1970: 163; Kitapçı, 2004: 41). Aynı yüzyıl İslâm âlimi El-Hamavî, *Mu’cemü’l-Büldân* isimli eserinde Halaçların Türk olduğunu, kıyafetlerinin Türk tipi, konuştukları dilin Türkçe olduğunu belirtir. O, Halaçların yaşadıkları bölgeyi Kâbul’dan Hindistan’a kadar ulaşan arazi ve Sistân olarak belirtir (1977: IV, 426; Şeşen, 2017: 142; Kitapçı, 2004: 141). XIV. yy. İslâm âlimi İbn Haldun, *Mukaddime* isimli eserinde Türk olarak belirttiği Halaçların, Sistân Kâbul ve Gazne ile çevrelenen sahada göçebe yaşadıklarından bahseder (1997: I, 151-664).

³⁶ Zira imlâdan kaynaklanan problemde ziyade onların Karluklara mensup olduğunu belirten ilim adamları vardır. Muhammed b. Necib Bekran isimli XIII. yy. tarihçisi, Halaçların Türklerden bir grup olmakla beraber Karluklarla bağlantılı olduklarından, Zabulistan ve Gazne bölgesine yerleştiklerinden, bölgenin sıcaklığının etkisiyle tenlerinin renginin değiştiğinden ve zamanla asimile olarak konuştukları dilin de değişime uğradığından bahseder. Ayrıca Halaçlardan bir kabilenin Baverd mıntıkasına yerleştiği ve “Karluk” halkına “Halaç” denildiği üzerinde durur (Bkz. Dani, 1996: 360; Djumanıyazova, 2016: 70; Inaba, 2005: 16; Abaev, 2018: 33). K. Niyozov’a göre de Halaçlar, Karluklarla bağlantılıdır. Onlar VI-VIII. yy. ’lar arasında Afganistan’a göçtüler, Karluklar ise İli Irmağı’nın kuzeyi ve Semireçi’de (Yedisu) kaldılar (Djumanıyazova, 2016: 70).

bozkırlarına (Kara İrtiş-Tarbagatay havalisi) yayıldılar (Taşağıl, 2014: 76; Aydın, 2011: 253-254).

Karluklar, Tarbagatay bozkırlarında üç kabileden müteşekkil³⁷ halde yaşıyorlardı. Onlar, siyasî manada oldukça kaygan bir yapıya sahipti. Siyasî çıkar doğrultusunda destek çıktıkları devletlere aradan kısa bir süre geçtikten sonra cephe alır konuma geliyorlardı. Bu minvalde 627 yılında Batı Gök Türk Kağanlığı'na isyan ederken, 659 yılında Çin'e karşı Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yanında mücadele verdikleri görülür. 665 yılında ise Çin İmparatorluğu'na tâbi olup Batı Gök Türklerden bağımsız yaşadılar (Salman, 2001: 509).

Karluklar, bağımsız yaşadıkları sürede kuvvetli bir orduya sahip oldular. Beyleri evvelden kullandıkları *Kül Erkin* unvanı yerine *Yabgu* unvanını kullanmaya başlamıştı. Söz konusu “Karluk” bağımsızlığı, Kapgan Kağan tarafından 714 yılında sonlandırılmıştır. Fakat Karluklar Çin ile ittifak kurarak, Gök Türk Kağanlığı'na sürekli isyanlarda bulundular (Kafesoğlu, 2011: 140-141). En nihayetinde 734 yılından sonra II. Gök Türk Devleti'nin zayıflamasından faydalanarak Uygur ve Basmıllarla birlikte Gök Türkleri yıkıp, Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı (Shie-tieh-i-shih) *kağan* ilan ettiler. Bu minvalde Uygurlar doğu (sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar ise batı (sağ) kanat yabguluğunu aldılar (Taşağıl, 2014: 81; Mert, 2009: 18).

Karluk siyaseti, kurulan yeni düzende de kaygan yapısını devam ettirdi. Zira çok geçmeden Uygurlarla bir olup Basmıl reisi Hsie-hsie-chih'yı öldürdüler. Bu vesileyle Karluklar Uygur Devleti'nin kurulmasına vesile olurken, daha üst mertebe olan “Sol Yabguluk” mertebesine ulaştılar (Taşağıl, 2014: 81; Salman, 2001: 509). Fakat bu sefer 746-747 yıllarında Karluklar, Uygurlara karşı isyan etti. Bu isyan neticesinde “Tes Tariat” ve “Şine Us” yazıtlarında geçen ifâdelere göre Üç Karluklar, bozguna uğrayarak batıya kaçtılar ve On-oklara iltica ettiler. Lâkin 751-757 yıllarında yine isyan ettiler. Bu isyanlar da netice vermedi ve Uygurlar tarafından tekrar bozguna uğratıldılar (Mert, 2009: 171-262; Aydın, 2007: 56-63; Ögel, 1951: 73-75).

³⁷ Karluk kabilelerinin isimleri şu şekildedir: İlk Karluk kabilesi, “Luo” yahut “Mu-la” ismiyle anılan kabiledir. İkinci Karluk kabilesi, “Po-fu” yahut “Chi-si” ismiyle anılan kabiledir. Üçüncü Karluk Kabilesi, “Da-shi-li” ismiyle anılan kabiledir (Aydın, 2011: 146; Taşağıl, 2014: 76-77).

Uygurca yazılmış bir “Mani” metnine göre batıya göç sonrası Karluk yurtları şu şekilde geçer: Argu-Talas vadisi, Kasu (Kaşgar’da bir yer ismi), Yegankent (Evliya-ata ile Taraz arasında bir yurt), Ordukent (Balasagun), Çiğilkent (Talas havalisinde) (Salman, 2014 s. 4-5). Bu yerleşkeleri destekler mahiyette Karlukların 756 yılında Cungarya, 766 yılında ise çöken Türgiş Devleti’nin yerine Balasagun ve Talas havalisine Balasagun merkezli yerleştiklerini söyleyebiliriz. Karluklar, Ötügen’de kurulu olan Uygur Devleti’ne 840 yılına kadar bağlı kaldılar (Kafesoğlu, 2011: 142).

Anlatılanlar ışığında Karlukların, VII. yy.’ın başlarında Altay Dağları civarında bulunurken, aynı yüzyılın ortalarında Tarbagatay bozkırlarına indiğini ve VIII. yy.’ın ortaları itibarıyla batıya göç ederek Talas havalisine yerleştiğini görmekteyiz. Karluklar henüz Tarbagatay bozkırlarında yaşarken, Tohâristan’da bulunan iki vesikada “Halaç” ismine rastlanmaktadır. Bu durum Karlukların ve Halaçların ayrı kavimler olduğunu kanıtlar niteliktedir. Zira vesikalar VI. yy.’ın sonlarına tarihlenmektedir. VIII. yy.’ın ikinci yarısında dahi biz Karlukların hâlâ Âmuderyâ’nın güneyine geçmediklerini görüyoruz.

Coğrafi tahlil vesilesiyle Karluk-Halaç ayrımını yapabildiğimiz gibi bu karışıklığa neden olan Arap imlâsından da ayrıntılı bahsederek söz konusu ayrımı daha anlaşılır biçimde ortaya koyabiliriz.³⁸ Bu doğrultuda İslâm kaynaklarında “Karluk” ismi, “Harluh” (İbn Hurdazbih, 2013: 80)³⁹ ve “Halluh” (Şeşen, 2017: 64-70) şeklinde geçmektedir. Karışıklığa “Harluh” isminden ziyade “Halluh” ismi neden olmaktadır. Zira yazılışı حَلْح, خَلْح şeklinde olup ismin son harfi ح (h) ve خ (h) bir nokta değişikliği ile ج (c) harfine dönüşüyor ve “Halluh” okunuşu yerine “Halac” (خَلْح) okunuşunu veriyor. Bu vesileyle Tohâristan bölgesinde yaşayan Halaçların, “Halluh” olarak verilmesi bu iki kabilenin aynileşmesine yol açıyor. Lâkin hem Arap imlâsının azizliği, hem de tarihsel süreç bu iki ayrımı gösterir niteliktedir (Köprülü, 1987: 110; *Hudûd al- ‘Âlam*, 1982: 286). Ayrıca bu bilgilere ek olarak unvanlar dahi söz konusu ayrımı göstermektedir. Öyle ki, VII. ve VIII.

³⁸ Arap imlâsıyla alakalı diğer bir örneği, Pencikent Halaçları arasında 721-722 yıllarında Halaç asilzâdesi olarak ismi zikredilern “Calanc” isminden yola çıkarak gösterebiliriz. Söz konusu isim Et-Taberî tarafından “Calanc” (جَلْح) şeklinde aktarılmıştır (Bkz. t.y.: 170), Zekeriya Kitapçı bu ismi “Calanc” şeklinde belirtmekle beraber parantez içinde “Halaç” olduğunu belirtir (2009: 135). Emel Esin ise aynı ismi “Halaç” şeklinde verir (1972a: 35-36).

³⁹ İbn Hurdazbih tarafından Zemin’den Fergana’ya giden yol hakkında bilgi verilirken “Harluh” ve “Halaç” kavimleri iki ayrı grup olarak aktarılır (2008: 38-39; İbn Hurdâzbih, 1889: 33).

yy. “Halaç” yöneticileri, *rutbil, ilteber* (Aram-Lo Muzio, 2006: 134; Konukçu, 2002b: 1349; Tezcan, 2014: 338; Inaba, 2005: 2-6) gibi unvanlar kullanırken, Karluklar *yabgu* unvanını kullanıyordu (Kafesoğlu, 2011: 141; Şeşen, 2017: 77).

Halaç-Karluk ayrımı üzerine *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca metni, Reşideddin Oğuznâmesi ve diğer Oğuznâmeler de fikir yürütmemize olanak sağlar. Zira, Kâşgarlı, Halaçları “Türkmen” maddesinde açıklarken, Karlukları “Türk” maddesinde açıklamış olup, aralarında herhangi bir bağlantıdan söz etmemiştir.⁴⁰ Eserin XI. yy.'da kaleme alındığı düşünülürse bu önemli bir durumdur. Ayrıca XIV. yy.'ın sonu ve XV. yy.'ın başlarında kaleme alındığı kuvvetle muhtemel olan Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca metni (Bkz. Ağca, 2016: 61), Reşideddin Oğuznâmesi ve diğer Oğuznâmelerde de herhangi bir bağlantı belirtilmez.

Halaç-Karluk olarak beliren bu iki farklı kavim geç dönem vesikalarında dahi ortaya çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmed tarafından 1473 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile yapılan bir savaş vesilesiyle Türkistan'a yazılan bir vesikada geçen “Türk” ahalileri arasında Karluklardan başka “Halaç” isimli bir kavim de zikredilmektedir. Fakat söz konusu tarihlerde Türkistan'da “Halaç” ve “Karluk” kavimlerinin var olduğunu söylememiz güçtür. Muhtemelen ezber bilgiler çerçevesinde Türkistan'a hitap edilmiş ve bu vesileyle söz konusu isimler kullanılmıştır (Arat, 1939: 298).

Halaç-Karluk ayrımını yapmakla beraber onların “Türk” olduklarını Brahmice vesikada geçen ifâdeler ve X-XIV. yy. İslâm kaynaklarının aktardıkları bilgiler çerçevesinde daha evvel zikrettik. Buna ek olarak her ne kadar destanlarda aktarılan bilgiler tartışmaya açık olsa da, Oğuz Kağan Destanı'nın da Halaçların Türklüğü üzerine bizi aydınlatır nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki, Oğuz Kağan'ın isim verdiği birçok “Türk” topluluğu arasında Halaçlar da zikredilir. Bu minvalde Halaçların, diğer “Türk” grupları ile aynı anlatım şekli ile anılması münasebetiyle onların “Türk” topluluğu olduğunu söyleyebiliriz. Zira hem Uygurca metinde hem de Farsça metinde “Kalaç”

⁴⁰ *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de Talas ve Balasagun arasında yaşayan “Argu” isimli boy, Zeki Velidi Togan, Fuad Köprülü ve V. V. Barthold tarafından Karluklar olarak nitelendirilmiştir (Bkz. Gömeç, 2009: 7).

(Halaç) ismini alan bey, tıpkı “Kıpçak”, “Kanglı”, “Karluk” adıyla adlandırılan beyler gibi Oğuz Kağan’ın ordu mensubudur.⁴¹

Halaçların menşei hakkında onların “Eftalit” kalıntısı olduğu üzerine de bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi El-Hârizmî’nin *Mefâtihi’l-‘Ulûm* isimli eserinde geçmektedir.⁴² Bu bilgiye dayanarak yerleşik ve göçebe birçok topluluğu bünyesinde barındıran Tohâristan’ın hâkim gücü Eftalit Devleti’ne⁴³, Halaçların da dâhil olduğunu ileri süren ilim adamları vardır. Bu ilim adamlarının Türkiye’de öncülleri Zeki Velidi Togan⁴⁴ ve Enver Konukçu’dur.⁴⁵ Bunlara ek olarak J. Marquart, Eftalit Devleti’nin menşei üzerine ihtilaf bulunduğu için, Halaçları söz konusu devletin kalıntısı olarak görerek “İndo-İran” faraziyesi geliştirmiştir. Ayrıca Mehmet Tezcan’ın belirttiği üzere Halaçların Türklüğü noktasında birçok kaynağın ittifak etmiş olmasına rağmen; Batılı ilim adamları, Halaçların “Moğol” yahut “Türk-Moğol” olduğunu ileri sürmüştür (Tezcan, 2014: 339-340).

Halaçların Oğuz boylarına dâhil edilmesi meselesi de vardır ki bu görüş, Faruk Sümer tarafından ortaya atılmıştır. Bu minvalde Kâşgarlı tarafından verilen 22 Oğuz boyu, Reşideddin Fazlullah’ın Oğuznâmesi’nde 24 boy olarak gösteriliyor (Togan, 1982: 50-51). Reşideddin Oğuznâmesi’nde, Kâşgarlı tarafından gösterilmeyen “Kızık” ve

⁴¹ Ordu mensubu olmayıp Oğuz Kağan tarafından isimlendirilmiş kavimler de vardır. Bunlar “Saklab” ve “Moğol” kavimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca destanın Farsça metinlerinde “Kıpçak” kavminin teşekkülü üzerine farklılıklar mevcuttur (Bkz. Ögel, 2010: I, 115-209).

⁴² X. yy. İslâm âlimi olan El-Hârizmî, Eftalitler’den sonra Tohâristan’da onların kalıntısı olarak Halaçlarla birlikte “Kencine” Türklerinden de bahsetmiştir (Bkz. 2008: 116; Bosworth-Clauson, 2007: 173; Djumaniyazova, 2016: 72). XIV. yy. İslâm âlimi İbn Haldun da Halaçların, Eftalitlerle bağlantılı olduğunu belirtmiştir (1997: 665). Eftalit-Halaç bağlantısı Japon tarihçi İnaba tarafınan reddedilmektedir. Ona göre Halaçlar, Batı Türk Kağanlığı’nın kuruluşundan biraz daha önceki dönemde Tohâristan’a gelerek “Eftalit” siyasî birliğinin içine girdiler. Bu vesileyle Eftalitlerin yıkılışından sonra İslâm coğrafyacıları tarafından onların bakayaları olarak addedildiler (2005: 15-16).

⁴³ V. yy.’ın sonlarına doğru tüm Tohâristan’a hâkim olan Eftalitler, 30 küsur devleti kendilerine bağlamıştır (Yıldırım, 2015: 296).

⁴⁴ Zeki Velidi Togan, Eftalit topluluğunu teşkil eden “Kencine”, “Karluk” ve “Halaç” topluluklarından bahsetmiştir. Togan, “Karluk” ve “Halaç” kavimlerini iki ayrı kabile olarak tanımlar. Firdevsî’nin V. yy. başlarında, Halaçların Batı Türkistan ve Tohâristan’da, Karlukların ise daha eski zamanlarda aynı bölgede varlığından bahsetmiş oluşundan yola çıkan Togan, “Halaç” ve “Karluk” kabilelerinin Tohâristan, Seyhun’un Kuzeyi ve Çu-Talas havalisini kapsayan mntıkada yayıldıklarını zikreder. Ayrıca Togan, Eftalitlerin kalıntısı olan “Halaç” ve “Karluk” kabilelerini “Türkmen” olarak nitelendirir. Togan yaptığı araştırmalar neticesinde, XI. yy.’da Karlukların batı zümresinin Buhara, Hârezm ve Merv havalisinde bulunan köy ve kasabalarda yaşarken, Halaçların Kûhistan ve Tabeseyn’de yaşadıklarını belirtir. Timur çağında ise Halaçlar Save ve Kum mntıkasında belirirken, Karluklar Şiraz ve Kirman’da meskûndü (Togan, 1985: 59-62).

⁴⁵ Enver Konukçu, Halaçların Nizek hanedanı ile birlikte Akhun (Eftalit) kalıntısı olduklarını belirtmiştir (Bkz. 2002b: 1353-1358).

“Karkın” boyları, Yıldız Han’ın oğulları olarak Oğuz boyları arasında gösterilir. Bu doğrultuda Faruk Sümer, Kâşgarlı’nın listesine katmadığı Halaçların, Reşideddin tarafından “Kızık” ve “Karkın” boyları olarak listeye dâhil edildiğini ileri sürmüştür (1972: 203-204).

Halaçların menşei üzerine açılan bu kısımda aktarılan tüm bilgilerin dört aşamada toplandığını söyleyebiliriz. İlk merhale “Halaçların Türklüğü”, ikinci merhale “Halaç-Karluk” münasebeti, üçüncü merhale “Halaç-Eftalit” münasebeti ve son merhale ise “Halaç-Oğuz” münasebeti üzerinedir. Bu merhaleleri irdelerken onların kökenlerinin Türklüğü noktasında kâni olduğumuzu kaynaklar neticesinde söyleyebiliriz. İkinci merhale olan Karluk-Halaç ayrımı ise tafsilatlı şekilde sunulmuş ve bunların iki ayrı grup olduğu tespit edilmiştir. Esas önem ihtiva eden merhale üçüncü merhaledir. Zira Halaçların, “Eftalit” kalıntısı olması olağan bir durumdur. Bu minvalde Halaçların, Eftalit Devleti’nin hüküm sürdüğü Tohâristan sahasında yaşıyor olması ve söz konusu devletin bünyesinde birçok topluluğun var oluşu göz önünde bulundurulursa, Halaçların da zamanında onlara bağlı bir grup olduğu söylenebilir. Halaçların, Eftalit devrinde (420-557) Âmuderyâ’nın güneyinde (Tohâristan’da) bulunuyor olmaları ihtimal dâhilindedir. Zira biz Halaçların tam olarak hangi tarihte Âmuderyâ’nın güneyine geçtiğini bilmiyoruz. Son merhale ise Halaç-Oğuz bağlantısı üzerinedir ki bu görüşün zayıf bir görüş⁴⁶ olduğunu söyleyebiliriz.

Halaçların menşei üzerine belirtilen merhalelerden başka, onların “Aşina” kabilesine intisab ettirilmesi meselesi mevcuttur. Bu minvalde Emel Esin çalışmalarında Halaçların Gök Türk soyundan geldiğini iddia etmiştir. Bu iddianın temel dayanağı, Hui-chao’nun VIII. yy.’ın başlarında Halaçların hâkim oldukları Kapisa, Gandhara ve Gazne’de hüküm süren yöneticilerin Gök Türklere dayandığını belirtmesi ve Halaçların

⁴⁶ Bu çalışmada “Türk Kaynakları” adı altında ele aldığımız kaynaklarda Oğuz boyları, Halaçlardan ayrı bir anlatım biçimiyle anılır. Bu doğrultuda Kâşgarlı’nın, Halaçları, Oğuzlardan saymadığını açıkça belirtmesiyle beraber, çalışma boyunca ele alınan Oğuznâmeler’de de Halaçların Oğuzlara bağlılığı noktasında bilgi belirtilmez. Bu bilgilere ek olarak XV-XVI. yy. Osmanlı tarihçisi Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ* isimli eserinde, Halaçlarla beraber Karluk, Uygur, Kanglı (Kayıklı) Kıpçak, Ağaçeri, Ayferi isimli Türk gruplarının Oğuzlardan ayrı topluluklar olduklarını belirtir. Hatta ona göre bu gruplar Oğuzlarla anlaşmazlık hâlinde olan topluluklardı. Neşri’nin beyanına göre Oğuzla düşman olan ve onun nesebine intisab olunmayan yedi Türk topluluğu, Türkistan’ın Kuzey ve Şark beldelerine yayıldılar. Nihayetindeyse bu topluluklar Moğalistan’da iskân ettiler (Neşri, 1949: I, 13).

kurduğu Türk-Şâhî/Kâbul Şâhî hanedanının 719 yılındaki hükümdarının *Tegin* unvanını kullanmasından ileri gelmektedir (Esin, 1972b: 228).

Tegin unvanı, Gök Türk soyuna mensup yöneticilere verilen bir unvandı. Bu unvan Kapisa krallarını nitelemek için kullanılan *Sha* unvanıyla birleşerek kullanılmıştır. Bu doğrultuda “Kâbul-Şâhî” ismindeki *Şâh* unvanı, *Sha* unvanını nitelemektedir (Esin, 1972b: 228). Elde edilen yeni bulgular, Kâbul-Şâhîlerin 719 yılındaki hükümdarının başka bir unvanla nitelendiğini de göstermektedir “Tegin Şâhî” tipi sikkeler ismiyle nitelenen bu sikkelerde “Hitivira Kharalaca” yani “Halaç İlteberi” yazısı belirlemektedir. *Hitivira* yani *İlteber* unvanının Gök Türk soyuna mensup olmayan ikincil beylere verilen bir unvan olduğu göz önüne alınırsa, “Halaç” yöneticilerinin “Aşına” soyuna mensubiyetleri tartışma uyandırır. Ayrıca Kâbul-Şâhîlere ait sikkelerde *İlteber* unvanının görülmesiyle beraber, söz konusu devletin Zabulistan’daki birinci dereceden yönetici akrabalarının Arap kaynaklarında *rutbil*, yani *İlteber* unvanıyla isimlendirilmesi, durumu daha da tartışmalı hâle getirir (Bkz. Babayar, 2007: 204-209; Inaba, 2005: 6).

En nihayetinde bulgular ışığında “Halaç” yöneticilerinin, Gök Türk hanedanı tarafından atanan yöneticiler olduğunu söyleyebilsek de, *İlteber* unvanından yola çıkarak onların doğrudan hanedan üyesi olduklarını söyleyemeyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

VII-X. YÜZYILLARDA TOHÂRİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

Birinci bölümde “Halaç” isminin geçtiği kaynakları işlerken, ismin, Tohâristan bölgesi münasebetiyle geçtiğini gördük. Zira Baktriya belgelerinin bulunduğu bölge olan “Samingan” (Simincân) Tohâristan bölgesinin hududuna dâhildir. Aynı şekilde Çin kaynaklarında Halaçlar, Tohâristan’ın güneyinde bulunan Zabulistan bölgesi (bölgenin merkez şehri Gazne’dir) münasebetiyle zikredilmektedir. X-XIV. yy. İslâm coğrafyacıları ve âlimleri de Halaçları tarif ederken Tohâristan bölgesini onların yurdu olarak gösteriyor.⁴⁷ Bu minval üzere Halaçlar, Tohâristan’ın güney batısında bulunan Sistân’dan Kâbul’a uzanan topraklarda yaşıyor olarak belirirler. Söz konusu sahayı kapsayan yerleşkeler, Zabulistan, Büst, Bistam, Huttal ve Kâbul şeklinde karşımıza çıkar.

Halaçlarla bağlantısı bulunan Kâbul-Şâhî Devleti’nin arazi hududuna bakarak Halaçların, Tohâristan ile bağlantısını görebiliriz. Bu minvalde IX. yy. İslâm âlimi Ya’kubî, Belh ile Bâmyân arasındaki Hast, Bencehar, Bervan ve Gurevend şehirlerinin Kâbul-Şâhîlere ait olduğunu belirtir (2002: 70-71).

Oğuz Kağan Destanı dahi, Halaçların Tohâristan bölgesinde bulunduğu dair izlenim vermektedir. En nihayetinde Reşideddin Oğuznâmesi’nde “Halaç” bahsi, İran seferi münasebetiyle geçmektedir. Oğuznâme’nin Kazan nüshası ve *Şecere-i Terâkime*’de geçen bilgiler de onların Horasan’da, bu minvalde Tohâristan bölgesinde yaşadıklarını söylememize olanak sağlar.

Halaçların söz konusu bölgede yaşamış olduğuna kanıt getiren daha farklı kaynaklar vardı ki bunların başında nümizmatik bulgular gelir. Bu çerçevede 720 yılına ait Brahmice bir sikkede Kâbul hükümdarını nitelenmek için kullanıldığı düşünülen “Hitivira Kharalaca” ifâdesi önemli bir bulgudur (Bkz. Alram-Lo Muzio, 2006: 134; Tezdjan, 2018: 17).

Tohâristan bölgesinde Halaçlar üzerine elde edilen tüm vesikalar VII-X. yy. arasına tarihlenmektedir. Ondan ötesine ait bulgu elde edilemediği için onların

⁴⁷ X-XIV. yy. İslâm kaynaklarının Halaçların yaşadıkları bölgeler hakkında verdikleri bilgiler, bu çalışmanın 35. dipnotunda ayrıntılı bir biçimde mevcuttur.

Âmuderyâ'nın güneyine hangi tarihte indiği kesin olarak söyleyemiyoruz. Lâkin kaynaklar ışığında Âmuderyâ'nın güneyine geçen ilk Türk toplulukları arasında olduklarını söyleyebiliriz.

1. İSLÂM AKINLARI ÇERÇEVESİNDE HALAÇLARIN BÖLGEDE OYNADIĞI ROLLER

Halaçların Tohâristan'da buldukları VII-X. yüzyıl aralığındaki dönem, Orta Asya'ya İslâm akınlarının başladığı ve bölgede İslâmiyetin yayıldığı döneme tekabül eder.⁴⁸ Hatırlanacağı üzere “Giriş” kısmında Tohâristan'ın siyasî yapısını anlatırken, İslâmî dönemi kapsam dışı bırakmıştık. Bu kısımda Halaçlar vesilesiyle söz konusu süreci gözler önüne sereceğiz.

Arapların Tohâristan bölgesiyle ilgilenmesi 642 yılında Nihavend Savaşı neticesinde Sasanileri yenip İran'ı fethetmeleriyle başlamıştır. Zira Araplar, Türk yurtları ile sınır hâline gelmiş ve Türkler ile Araplar arasında Azerbaycan ve Horasan doğrudan doğruya çatışma bölgesi olarak belirlemiştir. Bu durumda Türk toplulukları arasında Dihistan ve Cürcan'da yaşayan Sûl Türkleri⁴⁹ ve Sistân'ın şehirleri arasında bulunan Zabulistan havalisinde yaşayan Halaçlar, Arap saldırılarının ilk hedefi olmuştur.

⁴⁸ İslâm akınları çerçevesinde Halaçların, Tohâristan bölgesinden başka Mâverâünnehir bölgesinde de varlık gösterdiği, İslâm kaynaklarında belirtilir. Bu doğrultuda VIII. asrın başlarında Semerkand'da yaklaşık 10.000 kişilik Halaç zümresi yaşıyordu. Bunlar idarî olarak Soğdlularla beraber Pencikent'e bağlıydılar. Bu Halaç Türkleri arasında “Divâşniç”, “Div-eşti”, “Divâştic” ve “Çakan Çor Bilge” ismiyle anılan bir Halaç asilzâdesi ön plana çıkmaktadır. Bu asilzâde Pencikent hükümdarı olarak anılır. Divâşniç, son Tarhan Nizek'in çağdaşıdır. VIII. asrın başlarında Araplarla yakın ilişkiler kurmuş, Ömer b. Abdülaziz döneminde (717-720) Müslüman olmuştur. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in ölümü sonrası Arap idarecilerinin uygunsuz uygulamaları Divâşniç'in tepkisine neden olmuş ve Araplarla mücadeleye girişmesi sonucunu doğurmuştur. Divâşniç bu mücadelelerde başarı sağlayamadı ve neticede onun liderliğinde Halaç Türkleri 721-722 yılında İç Asya'ya doğru göçe başladı. Bu göç münasebetiyle Mâverâünnehir'de yaşayan başka Halaç asilzâdelerinin de isimleri belirtilir. Bunlardan ilki Kıyy Karzancı olup, diğeriye onun yeğeni Calanc'dır (Zekeriya Kitapçı'nın belirttiğine göre bu isim “Halaç” manasına gelmektedir). Halaçlar, Hocend'e gelip Balaza isimli Fergana veliahdına sığındılar. Fakat Arap askerî valisi Said b. Amr el Haraşî liderliğindeki Arap orduları 722 yılında Hocend'i kuşattı. Bu kuşatma netice verdi ve Divâşniç liderliğindeki Halaçlar kaleyi terk edip, tekrar Pencikent'e döndüler. Bu olay üzerine Haraşî, Süleyman b. Ebu's-Sırrî isimli kumandanı Halaçlar üzerine gönderdi. Semerkand'da (Kûm kasabası) yapılan savaş neticesinde, Divâşniç tüm taleplerinin kabul edilmesi şartıyla Araplarla antlaşma yaptı. Fakat Araplar antlaşmaya uymayarak Divâşniç dâhil birçok Türk'ü katlettiler (Kitapçı, 2004: 142-150; Kitapçı, 2009: 135-136).

⁴⁹ Bir kolu Hazar havalisinde diğer kolu ise Dihistan ve Cürcan'da bulunan Sûl Türkleri (E. Esin tarafından Oğuzların atası olarak belirtilmektedir) İslâm akınları açısından oldukça önemlidir. 639 yılında Suvayd b. Mukarrin'in ordusunun Cürcan önlerine geldiğini görmekteyiz. Bu dönemde Sûl sülalesinden Rzban oğlu Rzban şehirde hâkim bulunmaktaydı. Arap ordusunu görünce Sûl Türkleri savaştan kaçınarak muahede akdetmiştir. Fakat daha sonraki süreçte de Araplarla karşı karşıya gelen Sûl Türkleri, Türkler arasında İslâmiyet'e ilk giren zümreler arasındadır (Bkz. Esin, 1979: 31-86).

Arap akınlarının Tohâristan'a gelmeye başladığı sıralarda, Batı Gök Türk İmparatorluğu'nun yıkılmış olması münasebetiyle Mâverâünnehir ve Tohâristan'da siyasî bir boşluk mevcuttu. Mahallî hanedanlıklar bağımsızlıklarını ilan etmişti. Şüphesiz bu durum Arap akınlarının ilerlemesine kolaylık sağlamıştır. Kurulan mahallî hanedanlıklar arasında "Halaç" beyleri/hanedanları önemli rol oynuyorlardı. Bu beyler/hanedanlar arasında; Herat-Belh civarında Batı Gök Türk Kağanlığı –Tohâristan Yabguluğu- adına yönetimde bulunan, "Eftalit" soyundan gelen ve sikkeler üzerinden Halaçlarla bağlantısı kurulan "Nizek Hanedanı", (Harmatta-Litvinsky, 1996: 366-367) Zabulistan bölgesinde "Rutbil Hanedanı" riyâsetinde Halaç Türkleri, 720 yılına gelindiğinde Kâbul'da Halaçların kurduğu "Türk-Şâhî/Kâbul-Şâhî" Devleti ön plana çıkıyordu.

1.1. HALAÇLARLA BAĞLANTISI KURULAN NİZEK HANEDANI VE ARAPLAR

İlk Arap akınları karşısında Tohâristan'da etkin rol oynayan beyler arasında Tarhan Nizek isimli bir bey belirmektedir. "Nizek"⁵⁰ isminin hanedan ismi olduğu kuvvetle muhtemel görülmektedir Nizeklerin kimliği üzerine farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin başında onların "Eftalit" kalıntısı olduğu gelir ki en sağlam görüş budur (Konukçu, 2002c: 534; Tezcan, 2014: 343; Litvinsky-Safi, 1996: 183). Bu görüşten ziyade nümizmatik verilerden yola çıkarak onların Halaçlara mensup olduğu da ileri sürülür. Zira, "Nizek" tipi olarak adlandırılan ve 651-873 arası var olan sikkelerin bazılarında "Halaç" *ilteberi* ibaresi görülmüştür (Tezcan, 2014: 344). Ayrıca Nizeklerin Türgeşlerle de bağlantılı olduğunu ileri süren ilim insanları vardır (Esin, 1978: 123).⁵¹

Nizeklerin hâkim oldukları saha Herat merkezlidir. Onlar Tohâristan Yabguluğu adına Belh valiliği ile görevliydiiler (Kitapçı, 2004: 25). Nizek hanedanı arasında en

⁵⁰ Belh'de yaşayan Nizek hanedanına mensup (647-709) yöneticilerin isimleri İslâm kaynaklarında genellikle noktalanmamış halde verilir. Emel Esin'in belirttiğine göre bu yazımlar arasında "Nizek" isminden başka "Tirek" ismi de belirmektedir. Fakat genel kabul "Tirek"den ziyade "Nizek" olmuştur. Bu kelime "Tarhan" unvanıyla ardışık halde söylenmiş ve Tarhan Tirek/Nizek ismi birden fazla kişi için kullanılmıştır (1977: 323). Bu görüşe karşılık C. I. Beckwith "Tirek" kelimesi yerine "Nizek" kelimesini doğru bulmuştur (1987: 67).

⁵¹ Emel Esin'in belirttiğine göre 3.- 9. yy. İslâmî yazar El-Kûfi'nin 709 yılındaki Belh yöneticisini Türk Tîrk El-Turqshî şeklinde nitelemesi, bu görüş açısından önem teşkil eder (1977: 324).

öneme sahip yönetici, VIII. yy.'ın başlarında Kuteybe b. Müslim'le (705-715) sıkı ilişkilere giren Tarhan Nizek'dir.⁵²

Arap kumandan Kuteybe b. Müslim, Tâlekân ve Fâryâb'ı ele geçirmek için harekete geçtiğinde Tarhan Nizek ile karşı karşıya gelmiştir. Nizek, Araplar ile çok erken zamanlardan beri irtibat kurmuş ve Müslümanlığı seçmiş bir Türk beyiydi. Kuteybe ile birçok savaşa katılan Nizek, Buhara'nın ele geçirilmesinde de büyük fayda sağlamıştır. Fakat daha sonra Kuteybe'ye karşı bakışı değişmiş, aleyhinde sözler sarf etmeye başlamıştır (Kitapçı, 2005: 311). "...Ben Kuteybe denilen kişiden güven duymuyorum. Eğer döner ona vurursan çekilir, eğer kendisine bir şey verirsen durur. Yani eğer cenk edersen seninle cenk eder. Eğer bir şey verip barış yaparsan yaptığı her şeyi unuttur, sevinç duyar..." (Et-Taberî, 2007: IV, 248). Tarhan Nizek'in yukarıda zikrettiği sözlerin temelinde, Kuteybe ile aynı safta savaştığı sıralarda meydana gelen katliamların, insanlık dışı olayların etkisinin olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Tarhan Nizek, Kuteybe'den izin alarak Tohâristan'a doğru yol aldı. Nizek, Nevbahar'a vardığında askerlerine Kuteybe'nin kendisine izin verdiği fakat muhakkak pişman olacağını ve arkalarından adamlar göndereceğini ve kendilerini hapsedeceğini belirtmiştir. Nizek'in dediği gerçekleşmiştir. Kuteybe verdiği izinden pişman olmuş, Nizek'in hapsedilmesini istemiştir. Bunun üzerine Nizek, Tâlekân, Fâryâb ve Cûzcân hükümdarlarına mektup yollayarak onları Kuteybe'ye karşı isyan ettirdi (İbnü'l-Esîr, 1989: IV, 487). Bu nedenle Nizek, Kuteybe tarafından isyancı olarak addedilmiş ve peşine asker takılmıştır. Fakat bu yolla onu yakalayamayan Kuteybe, hîle yoluna başvurmuştur. Kuteybe, Muhammed b. Süleym vasıtasıyla onu kandırarak kendisi ve ailesi başta olmak üzere yakınlarını ele geçirdi. Ardından Nizek'in çocukları ve kendisiyle beraber yanında bulunan 700 kişi katledilmiş ve başları kesilerek Haccac'a gönderilmiştir (709) (Et-Taberî, 2007: IV, 250-253).

Nizek hanedanının sonu Kuteybe tarafından getirilmiş olmasına rağmen Nizek ahfadından, VIII. yy. İslâm tarihinde etkin rol oynayan kimseler belirmiştir. Bunlardan ilki Salih b. Nizek olup, Nasr b. Seyyar'ın Horasan valiliği (738-748) esnasında Taşkent

⁵² Emel Esin, Tarhan Nizek ismiyle anılan üç yönetici olduğunu belirtir. Bunlardan ilki 626-651 yılları arasında, ikincisi 651-671 yılları arasında üçüncüsü ise 691-709 yılları arasında varlık göstermiştir. Bu çalışmada bahsedilen üçüncü Tarhan Nizek'den bahsedilmektedir (1977: 323).

valiliği yapmıştır. Diğer bir beyse yine “Nizek” ismiyle anılıp, Emevî-Abbâsî dönüşümü esnasında ve Abbâsîlerin ilk yıllarında Ebû Müslim El-Horasanî'nin yanında aktif rol oynamıştır. Nizek ahfadından siyaset adamlarının yanı sıra ilim adamlarından da bahsedilir. Özellikle hadis alanında Ahmed b. Muhammed b. Nizek isimli ilim adamından bahsedilmekle beraber, Belh valisinin oğlu ve veliahdı olan İbrahim b. Edhem üzerine bilgiler sunulur (Kitapçı, 2004: 47-48).

Türk-İslâm tarihi açısından büyük öneme sahip olan Nizek hanedanının sikkeler üzerinden Halaçlarla ilişkilendirilmesi meselesi, yine sikkeler üzerinde yapılan incelemeler neticesinde bir sonuca ulaştırılabilir. Bu çerçevede Nizek tipi sikkeler VI. yy.'ın ikinci çeyreği ile VII. yy.'ın ilk çeyreğine kadar tarihlenir. Tohâristan'da bulunan A-B-C ve D sikkelerinin (Ek 23) ortak özellikleri, üzerlerinde “Nizek Melik” ve “Belh Yabgusu” ibarelerinin bulunmasıdır. Yaklaşık 720 tarihinden itibaren Gandhara'da basılan sikkelerde “Halaç İlteberi” ibaresi görülür. Bu yazı I, II, III, IV ve V numaralı sikkelerde (Ek 24) mevcuttur. Bu radeden sonraki sikkeler Tegin Şâhî tipi sikkeler kategorisine dâhil olup, Kâbul-Şâhî yöneticilerini nitelerek için söz konusu “Halaç İlteberi” ibaresi kullanılmıştır. Bu vesileyle Nizek ile Halaç ilteberinin aynı kişi olduğunu söyleyemeyiz. Zira Nizek, “Belh Yabgusu” unvanıyla unvanlanmış, 720'den sonraki Kâbul-Şâhî hükümdarı “Horasan Tegin Şâhî” ise (I, II, III, IV ve V. sikkelerde) “Halaç İlteberi” unvanıyla unvanlanmıştır (Babayar, 2007: 189-192, 204-209).

1.2. RUTBİL HANEDANI

Araplar'ın Halaçlarla karşılaştığı ilk saha Zabulistan'dır. Söz konusu bölgede Halaçlar, kaynaklarda “Rutbil”, “Zenbil”, “Zunbil” unvanıyla nitelenen beylerin riyâsetinde bulunuyordu. Bu yöneticilerin hepsinin aynı isimle anılıyor olmasından dolayı onlara “Rutbil Hanedanı” diyebiliriz (İbn Hurdazbih, 2008: 46; Kitapçı, 2004: 200; *Târîh-i Sistân*, 2018: 98-239; Tezcan, 2014: 338).

Araplar Zabulistan'a, Sistân üzerinden seferler düzenliyordu. Bu nedenle Sistân'da meydana gelen hadiseler Zabulistan için önem arz ediyor. Araplar, Sistân'a ilk olarak Hz. Ömer (634-644) devrinde geldiler. Hz. Ömer, Amr b. Temimi isimli kumandanı Sistân üzerine göndermişti. Sistân meliki askerleri ile onu karşıladı ve aralarında muharebe gerçekleşti. Bu muharebe neticesinde bozguna uğrayan Melik,

Sistân'ın başşehri olan Zerenc'e çekildi. Araplar Zerenc'in etrafındaki tüm şehirleri ele geçirerek Gandhara kadar genişledi. Arapların bu başarısı karşısında Sistânlılar onlarla antlaşmaya vararak Zerenc'i teslim etti. Sistân'ın ardından Mekran beldeleri adıyla anılan Kirman ile Sind arasında uzanın bölgenin fethi gerçekleşmiştir. Bu bölgenin fethi münasebetiyle "Rutbil" isimli yönetici belirmektedir. Rutbil, Araplara karşı Sind meliki ile birleşerek mücadele etmiş, fakat muvaffak olamayarak kaybetmiştir. Nihayetinde Rutbil öldürülmüştür (Et-Taberî, 2007: III, 509-510).

Mekran Beldeleri ile Zabulistan birbirlerine yakın sahalardır. 653-654 yıllarında Zerenc'de meydana gelen isyan vesilesiyle Hz. Osman tarafından Sistân valisi olarak görevlendirilen Abdurrahman b. Semüre (653-665) bölgeye geldi. Zerenc'deki isyanı bastırarak (Önkal, 1988: 171) Zabulistan'a yöneldi ve e bölgeyi antlaşmayla hâkimiyeti altına aldı (El-Belâzurî, 2013: 453).

Abdurrahman b. Semüre fetih hareketlerine devam ederek Kâbul'a kadar ulaşmıştır. Fakat gerçekleştirdiği fetih hareketleri ve tesis ettiği antlaşmalar uzun süreli olmadı. Kâbul Şâhı (Barha Tegin) Müslümanlara karşı harekât başlatarak onları şehirden kovdu. Kâbul Şâhı ilk etapta Müslümanlara karşı başarı sağlasa da Abdurrahman'ın onlar üzerine tayin ettiği Mühelleb isimli genç komutan tarafından bozguna uğratıldı. Kaynaklarda kimsenin uğraşmak istemediği bir insan olarak belirtilen Kâbul Şâhı'nın, söz konusu savaşta ölüm tehlikesi atlattığı da belirtilir. Kâbul'da olaylar bu minval üzere iken Zabulistan'da Rutbil (Barha Tegin'in kardeşi -ilk Rutbil-), Zabulistan, Ruhhac ve Büst'e kadar olan topraklarda eski hâkimiyetini yeniden tesis etmişti. Abdurrahman b. Semüre'den sonra 667-68 yılında Sistân valisi olan Er'- Rebî' b. Ziyad el Hârisî, Rutbil'in söz konusu hâkimiyetini Büst'te akamete uğrattı. Rutbil bu vesileyle Ruhhac'a çekildi. Onu takibe alan Ziyad, Ruhhac'da onunla savaşarak bozguna uğrattı (*Târîh-i Sistân*, 2018: 94-95-98; El-Belâzurî, 2013: 456).

Er'- Rebî' b. Ziyad'dan sonra 671'de Ubeydullah b. Ebî Bekre, Sistân valisi oldu. Ubeydullah, Rutbil'e karşı sefere çıktı. Fakat Rutbil, ona elçi göndererek Zabulistan ve Kâbul için 1.200.000 (bir milyon iki yüz bin) dirhem karşılığında antlaşma teklif etti. Ubeydullah bu teklifi kabul etti. Rutbil daha sonra 200.000 dirhemini bağışlanmasını istedi ve nihayetinde antlaşma Araplara yılda 1.000.000 (bir milyon) haraç ödenmesi şeklinde sonuçlandı. *Târîh-i Sistân*'da ödenen haraç miktarı 2.000 dirhem olarak

aktarıyor. Ayrıca eserde daha fazla ayrıntı verilerek Rutbil'in, Ubeydullah b. Ebî Bekr ile Sistân'a geldiği, oradan Basra valisinin talebi üzerine Basra'ya gönderilip hil'at giydirildiği ve tekrar Sistân'a döndüğü belirtilir (El-Belâzurî, 2013: 456-457; *Târîh-i Sistân*, 2018: 100).

Araplar, Hülefâ-i Râşidîn dönemi (632-661) boyunca Rutbil hanedanı üzerine tam hâkimiyet kuramamışlardır. Söz konusu dönemin bilhassa Hz. Ali'nin halilfeliği evresindeki süreç iç bunalımlarla geçmişti. Muaviye'nin 661 yılında başa geçmesiyle Müslümanlar yeniden tek bir siyasî birlik altında toplanmıştı. Buna binaen bu dönem "Birlik Yılı" ismiyle nitelendirilmiştir. Fakat elde edilen birlik tam manasıyla tatbik olunamamıştır. Buna sebep devlet içerisinde Hz. Ali taraftarları ve Hariciler olmak üzere iki zümrenin Muaviye aleyhtarı faaliyet göstermeleriydi (Hasan, 1991: II, 57). Muaviye fütuhatlara girişmeden önce bu iç problemi bertaraf etmek zorundaydı. Bu vesileyle evvela Haricileri ardından Ali taraftarlarını bertaraf eden Muaviye, siyasî otoriteyi tesis ettikten sonra fetih hareketlerine yoğunlaşmıştır (Apak, 2011: III, 48-55).

İçteki meseleler münasebetiyle fetih hareketleri 10 yıl duraksadığını görmekteyiz. Bu duraksayışın ardından başlayan fetih hareketleri üç bölge de meydana gelmiştir. Fetih hareketlerinin ilk ve en önemli odağı Rumların etkin olduğu Anadolu ve Ermenistan toprakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ardından Dağıstan ve Sind toprakları fetih hareketlerine sahne olmuştur. Diğer mücadele sahası ise Ukbe bin Nafi liderliğinde Kuzey Afrika toprakları olarak belirlemektedir (Ahmed Cevdet Paşa, 1981: I, 485). Araplar, Dağıstan ve Sind seferleri münasebetiyle Rutbil Hanedanı ile savaştılar. Sistân'daki merkezlerin ardından; Kâbul, Tohâristan, Dihistan, Buhara ve Semerkand alınarak bazı doğu hükümdarları -ki bizi ilgilendiren hükümdar Rutbil- vergiye bağladılar (Aycan, 2005: 333).

Muaviye'nin 680'de vefatı üzerine Emevî Devleti'nde kargaşa baş göstermiştir. Emevî saltanatının ikinci hükümdarı olarak karşımıza çıkan Yezid, 680-683 yılları arasında hüküm sürmüş ve dönemi ciddi iç karışıklıklara sahne olmuştur. Bu karışıklıkların altında yatan temel husus ise hilâfetten saltanat'a geçişin bazı kesimlerce benimsenmemesi ve başta Hz. Hüseyin olmak üzere bazı zümrelerin Yezid'e biat etmemesidir ki, bu husus ciddi ve günümüzde dahi tesirini sürdüren sıkıntılara sebebiyet vermiştir. İslâm tarihinin kanayan yarası olan "Kerbela Olayı" biat meselesiyle

bağlantılıdır. Yezid'e biat etmeyen Hz. Hüseyin, Ömer b. Sad komutasındaki ordunun saldırısı ile kendisi ve beraberindeki 72 kişi ile Kerbela'da şehit edilmiştir. Bu olayın cereyan etmesi, Emevîlerin durumunu kötüleştirmiştir. "Kerbela Olayı" sonrası başta Kufe olmak üzere İslâm coğrafyasının birçok yerinde çıkan olayların zemininde Hz. Hüseyin'in şehâdeti meselesi mevcut bulunmaktadır (Söylemez, 2012: 331-334).

Yezid'in ölümünden sonra iç karışıklıklar devam etmiştir. Kendisinden sonra başa II. Muaviye geçirilmiştir. Fakat II. Muaviye görevini kısa bir süre sonra terk etmiştir. Bunun üzerine ortaya çıkan iktidar boşluğu aile büyüğü olan Mervan b. Hakem tarafından doldurulmuştur. Mervan b. Hakem'in başa geçmesiyle yönetim Süfyânîler'den Mervânîler'e geçmiş ve Mervânîler, saltanat müessesini devletin yıkılışına kadar ellerinde bulundurmışlardır (Apak, 2011: III, 121-128).

Emevî Devleti'nin iç buhranı Rutbil'in sürekli isyan etmesine olanak sağlamıştır. 682 yılında dönemin Horasan valisi Selm b. Ziyad, Talha b. Abdullah b. Halef'i, Rutbil'in üzerine gönderdi. Bu sefer neticesinde Rutbil bozguna uğrayıp, külliyetli miktarda vergi ödemeye mecbur kılınmıştır. Fakat çok geçmeden Talha b. Abdullah'ın ölümü üzerine (El-Belâzurî, 2013: 457; Kitapçı, 2004: 203) 684 yılında Büst ve Kâbul'dan, Rutbil'in isyan haberi geldi. Söz konusu yıllarda Abdülaziz b. Abdullah, Sistân valisiydi. Rutbil'in isyan hareketini bastırmaya yönelen vali, onun karşısında zor duruma düştü. Fakat nihayetinde Abdülaziz, Rutbil'i bozguna uğrattı. Bu sefer neticesinde Rutbil ölmüş, ordusunun büyük bir kısmı katledilmiş ve malları yağmalanmıştır. Bu olay vesilesiyle Kâbul ve Zabulistan yeniden kontrol altına alınmış oluyordu (*Târîh-i Sistân*, 2018: 110; El-Belâzurî, 2013: 457).

Rutbil hanedanı akamete uğratılsa da yeniden güç toplayıp isyan ediyordu. 693-694 yılında yine isyan baş gösterdi. Bu isyanı bastırma görevi dönemin Sistân valisi Abdullah b. Ümeyye'ye tevdi edildi. Abdullah, bu minval üzere hareket etti ve geçitleri kesmek için Büst'e gitti. Rutbil (ikinci Rutbil), Arap ilerleyişini durdurmak için Abdullah'a hediyeler göndererek sulh teklif etti (El-Belâzurî, 2013: 458; *Târîh-i Sistân*, 2018: 111-112).

Abdullah, aktarılan bir rivayete göre hediyeleri reddetti. O ancak, hazineye 2.000.000 (iki milyon) dirhem, kendisineyse 300.000 dirhem alma koşuluyla barış yaptı.

Abdumelik b. Mervan bu antlaşmayı beğenmemiş ve onu görevinden azletmiştir (*Târîh-i Sîstân*, 2018: 112). Diğer bir rivayete göre ise Abdullah, hediyeleri reddettikten sonra daha fazla talepte bulundu. Fakat bunlar Rutbil tarafından yerine getirilmedi. Bunun üzerine Abdullah, Rutbil'in üzerine yürüdü. Rutbil geri çekilmiş ve geçitleri kapatarak onu kısıpaca almıştır. Abdullah bu durum karşısında hiçbir şey almamak kaydıyla serbest kalmayı Rutbil'e teklif etti. Rutbil buna mukabil ona 300.000 dirhem vermek ve görevde olduğu müddetçe hiçbir surette topraklarını tahrip etmemeyi taahhüt eden bir vesika yazmasını koşul tuttu. Abdullah bunu kabul etti ve serbest kaldı. Bu olay üzerine Abdumelik b. Mervan, Abdullah'ı azletti (El-Belâzurî, 2013: 458).

Rutbil, dört yıl sonra yeniden Araplarla karşı karşıya geldi. Et-Taberî'nin beyanına göre Rutbil her yıl vermesi gereken haracı keyfi kullanıyor kimi kez veriyor kimi kez vermiyordu. Bu durum, Emevîlerin ünlü Irak valisi Haccac b. Yusuf'u (691-714) rahatsız etmiş ve 698 yılında Ubeydullah b. Ebî Bekir'i, Rutbil'in üzerine göndermiştir. Bu minval üzere karşısına çıkan kaleleri zapt ederek ilerleyen Ubeydullah'ın gelişini haber alan Rutbil, geri çekildi. Ubeydullah Kâbul'a doğru ilerleyişine devam etti. Fakat fırsat kollayan Rutbil, uygun ânı oluşturduktan sonra Arapları çember içine alarak geçitleri kapattı. Bu vesileyle çaresiz kalan Arap kumandan 500.000 ila 700.000 dirhem arasında haraç ve üç oğlu ile beraber bazı kumandanlarını esir vererek kurtulabildi (Et-Taberî, 2007: IV, 208; El-Belâzurî, 2013: 458-459; Dadan, 2006: 41). Arapların Rutbil'e karşı ağır yenilgi alan ordusu "Ceyşü'l-Fena" (Ölen Ordu) ismiyle nitelenmiştir (*Târîh-i Sîstân*, 2018: 114; Özkuyumcu, 1999: 426).

Ubeydullah'ın Halaç Türkleri karşısındaki yenilgisi Haccac b. Yusuf'a çok ağır gelmişti. Haccac, durumu halifeye bildirerek Rutbil üzerine yeniden sefer düzenlenmesi için izin aldı. Halife Abdumelik b. Mervan'ın (685-705) izin vermesiyle, 699 yılında 40.000 kişilik ordu hazırlandı. Bu orduyu komuta etmek üzere Abdurrahman b. Eş'as görevlendirildi. Abdurrahman b. Eş'as'ın harekete geçtiği esnalarda Rutbil, vergi vermeyi kabul etmiş, fakat Abdurrahman ilerleyişine devam etmişti. Rutbil ile Araplar arasında gerçekleşen savaşta ciddi manada esir ve ganimet elde eden Araplar, bir yıl içerisinde Rutbil'i iyice yıprattı ve Rutbil geri çekilmek zorunda kaldı. Savaşın bu evresinde ilginç bir olay meydana gelmiştir. Şöyle ki; Haccac, Abdurrahman'ın daha ileriye giderek fetihlere devam etmesini aksi takdirde kendisini komutanlıktan alacağını belirtmiştir. Bu

duruma kızan Abdurrahman, askerlerine olayı aksettirdikten sonra Haccac'a karşı isyan etmiştir. Hatta Haccac'a karşı savaşmak için Rutbil ile dahi anlaşmıştır (Dadan, 2006: 41-42). Bunun üzerine Haccac, Rutbil'den Abdurrahman'ı teslim etmesini, eğer bu gerçekleşmezse büyük bir orduyla gelerek yurdunu istila edeceğini belirtti. Riske girmek istemeyen Rutbil, Abdurrahman ve yanındakileri tutuklayarak Haccac'a göndermiştir. Bu vesileyle Arap tehlikesinden bir müddet kurtulmuştur (Kitapçı, 2005: 287).

Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği devrinde de Rutbil ile Araplar karşı karşıya gelmiştir. Et-Taberî'nin beyanına göre Rutbil, Abdurrahman b. Eş'as'ın kafasını kesip Haccac'a yollayarak onunla anlaşmıştır (703). Bu antlaşma mucibince Rutbil, yedi yıl vergi ödemeyecekti (Et-Taberî, 2007: IV, 229). El-Belâzûrî'nin rivayetine göreyse antlaşma mucibince Haccac yedi yıl Rutbil'e saldırmayacaktı. Fakat Rutbil, dokuz yıl boyunca 1.000 dirhem değerinde aynî olarak vergi ödeyecekti. Buna rağmen El-Belâzûrî, Kuteybe devrinde Arapların vergiyi nakdî olarak almak istediğinden bahseder. Bu talep Kuteybe'nin kardeşi Amr b. Müslim tarafından iletilmiş, fakat Rutbil bunu reddetmişti. O, antlaşmaya eskiden yapıldığı usulde devam etmek istedi. Söz konusu durum Kuteybe'ye aktarılınca, Rutbil'in isteği yerine getirildi ve antlaşma eskiden olduğu üzere akdedildi (El-Belâzûrî, 2013: 459).

Târîh-i Sîstân'da mezkûr antlaşma daha farklı anlatılır; bu minval üzere 706-707 yılında evvela Haccac adına Eş'as b. Beşr, Rutbil ile antlaşma yapar. Bu antlaşma Haccac tarafından ucuz karşılır. Ardından Haccac, Kuteybe'yi Rutbil ile antlaşma yapmak için görevlendirir. Kuteybe'de, kardeşi Amr b. Müslim'i, Rutbil ile antlaşma yapması için ona gönderir. Amr, Rutbil ile 8.000 dirhem ödemesi karşılığında anlaşır. Fakat bu da Haccac tarafından reddedilir ve o bizzat Kuteybe'nin Rutbil üzerine gitmesi talimatını verir. Nihayetinde Kuteybe topladığı ordu ile daha sefere çıkmadan, Rutbil onunla antlaşma yapmaya razı oldu. 713 yılında Kuteybe'ye elçi gönderen Rutbil, 2.000.000 (iki milyon) dirhem haraç vermeyi ve yine yıllık 2.000.000 dirhem haraç ödemeyi kabul etti (*Târîh-i Sîstân*, 2018: 121-122).

717 yılından Ömer b. Abdülaziz, Emevî Hilâfeti'nin başına geçti. El-Belâzurî'nin beyanına göre Rutbil, Emevî Devleti'ne bu devirden sonra vergi ödemeyi kesmiştir.⁵³ Ancak hanedan değişikliğinin meydana gelip, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla, söz konusu devletin halifesi El-Mansur'a (754-775) tekrar vergi ödenmeye başlanmıştır (El-Belâzurî, 2013: 460).

1.2.1. Rutbil Hanedanı'nın Kâbul-Şâhîler ile Bağlantısı

Halaçlar, Kâbul'da Türk-Şâhî/Kâbul-Şâhî/Hindu-Şâhî gibi farklı isimler altında olmak üzere 400 yıl süren bir hâkimiyet tesis ettiler. Zabulistan bölgesinde 666 yılında varlık gösteren Rutbil (ilk Rutbil) ile Kâbul'da Türk-Şâhî hanedanının atası Barha Tegin⁵⁴ kardeş olarak gösterilir (Tezcan, 2006: 39). Aynı şekilde 680 veya 684⁵⁵ yılında Zabulistan yöneticisi Rutbil (ikinci Rutbil) ile Kâbul Şâhî kardeş gösterilir. 726 yılındaysa Rutbil, Kâbul Şâhî'nin yeğeni olarak gösterilir (Rehman, 1976: 46-47). Çin kaynakları da Zabulistan ve Kâbul üzerine malumat verirken, iki bölge için de “Gedaluozhi” ve “Hedaluozhi” isimlerini kullanarak söz konusu bölgede yaşayanların aynı kavim olduğuna işaret eder (Ekrem, 2003: 177).⁵⁶

El-Bîrûnî, *El-Cemâhir fî Ma'rîfeti'l-Cevâhir* isimli eserinde Barha Tegin'le alakalı şunları aktarır:

“Kâbül halkı cahiliye günlerinde, Türkler'den ilk hükümdarları Bireh Tegin (Berken Tegin) Kabül yakınında Alazebkar denen bir mağarada yaratıldı ve bu mağaradan silahlı ve börtülü olarak çıktı. Eski zamanda Kabül İslam arazisine en yakın huduttu. Burada Türklerden Şâhiye denen halk ve brahmanlar yaşardı.” (Şeşen, 2017: 194-195).

⁵³ 717 yılından sonraki devir Rutbil'in İslâmiyeti kabul ettiği döneme tekabül eder. Fakat Arap ırkçılığının İslâmî emellerin önüne geçtiği bu devirlerde, özellikle Âdil Halife Ömer b. Abdülaziz'in 720'de ölümüyle beraber Arap valiler, Rutbil'den tekrar ağır vergiler talep etmiştir. Bu talepler karşısında Rutbil'in Arap valilerine verdiği cevaplar manidardır (Bkz. Kitapçı, 2004: 213-215).

⁵⁴ Barha Tegin, diğer bir ifade olarak “Böri Tegin” ismiyle anılmaktadır (Bkz. Kuwayama, 2002: 264; Esin, 1972a: 50).

⁵⁵ İslâm kaynaklarında ilk Rutbil'in ölümü Abdülaziz b. Abdullah'ın Sistân valiliği dönemine rast gelir. Bu valinin ilk Rutbil üzerine sefer düzenlediği ve onu katlettiği dönem 684 yılına tekabül eder. Söz konusu ölüm olayını El-Belâzurî'nin verdiği bilgilerden aktarırken (2013 457; Kitapçı, 2004: 203) sefer tarihinin 684 olduğunu *Târîh-i Sistân*'dan elde etmekteyiz (2018: 110).

⁵⁶ Rutbil Hanedanı ile Kâbul Şâhîler arasında yapılan yazışmaların “Halaç Türkçesi” ile yapıldığı üzerine bilgiler mevcuttur (Togan, 1985: 60; Esin, 1972a: 53; Tezcan, 2006: 46-47).

El-Bîrûnî, Barha Tegin’le ilgili diğerk rivayeti *Tahkîku Mâ L’il-Hind* isimli eserinde aktarır. Burada geçen bilgiler, diğerk eserinde aktarılan bilgilerle benzerlik gösterir. Bu vesileyle Hintlilerin Kâbul’da oturan, “Türk” kralları olduklarını belirtir. Kâbul’da “Bakar” isimli içi su dolu olan ve kutsallık kazanmak isteyenlerin girip güçlkle su aldıkları bir mağara vardır. Barha Tegin (Berhetekin) mağaraya girmeden evvel, mağaranın etrafı تنها kalmasın diye bir kimseyle anlaştı. O kimse, mağara etrafında bulunan çiftçileri gece ve gündüz çalışmaya ikna etti. Bu esnada mağaraya giren Barha Tegin, birkaç gün sonra mağaranın önünde insanların bulunduğu bir esnada mağaradan çıktı. O, mağaradan çıktığında Türk kıyafeti giyinmiş olup üzerinde aba, başında kalpak, ayağında çizme ve belinde silah taşıyordu. Orada bulunan insanlar, mağaradan bu şekilde çıkan Barha Tegin’in pâdişâhlik için yaratılmış bir kişi olduğunu var sayarak saygı gösterdi. Bu kişi “Kâbul-Şâhı” ismiyle Kâbul’a hâkim oldu (2018: 292-293).

Bîrûnî’nin aktardığı hadise, 711 yılında Zabulistan hâkimi Rutbil’in gücünü Kâbul’a kadar genişletmesi, fakat 711 yılında Kâbul halkının güç toplayarak Kapisa, Gandhara ve Zabulistan’da hâkim konuma gelmesinin destansı anlatımı olarak görülebilir (Harmatta-Litvinsky, 1996: 367).⁵⁷

658-720 yılları arasında geçen süreç Kâbul için oldukça önemlidir. Zira burada bulunan bölgenin yerli “Xingil” hanedanı yerini Türk-Şâhîlere bıraktı (Kuwayama, 2002: 195). Bu minval üzere Kâbul’da Türk-Şâhî Devleti’nin kuruluşu 719 yılına tarihlenmektedir. Bu devir Barha Tegin’in oğlu Tegin Şâh’ın⁵⁸ devrine rast gelir (Tezcan, 2012: 314-315; Harmatta-Litvinsky, 1996: 368). Bu raddeden sonra Kâbul’dan Çin’e gönderilen elçilerin tümü resmî Türk isimleri taşıdı (Kuwayama, 2002: 195).

Tegin Şâh, Kâbul’da baştayken, Zabulistan yöneticisi Rutbil, onun yeğeni olarak Zabulistan’ı yönetiyordu (Kuwayama, 1999: 62). Tegin Şâh’ın hükümranlığı 738 yılına kadar sürmüştür. Ardından Fulin Jisuo (From Kesar), Kâbul’da idarenin başına geçti. Bu devirde devletin sınırları Uddiyana’ya kadar genişlemişti (Inaba, 2010: 446). 745 yılında

⁵⁷ Chavannes’in yorumuna göre 711 yılında Zabulistan hâkimi Kapisa’yı ele geçirmiş ve bunun ardından unvanı *Tegin* olan oğullarından veya kardeşlerinden birini devletin başına geçirmiştir (2006: 161)

⁵⁸ Kaynaklarda “Wu-san Tegin Şâhî”, “Horasan Şâhî”, “Tegin Uorsan Şâh” gibi isimlerle de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca “Tegin Şâh”ın 719-720’li yıllarda “Gedaluozhi Tegin” olarak da anıldığı belirtilir (Bkz. Dani, 1996: 175; Harmatta- Litvinsky, 1996: 368; Esin, 1972a: 54; Ekrem, 2003: 178).

Fulin Jisuo'nun devri sona erdi ve yerine Bo-fu-zhun geçti. Ardından Ru-luo-li başa geçerek 759'dan 764'e kadar hüküm sürdü (Dani, 1996: 175).

El-Bîrûnî, Türk-Şâhî/Kâbul-Şâhîlerin neseb silsilesinin “Nagarkot” kalesinde ipek üzerine nakşolunmuş halde bulunduğunu, fakat söz konusu soy ağacına erişemediğini belirtir. Aktardığına göre Kâbul-Şâhî yöneticilerinden birinin ismi “Kanık” ismindeydi. Bu yönetici Budist ananelerine bağlı olup, bir manastır inşa etmişti. El-Bîrûnî, Kanık hakkında, Kanoj emiriyle hediyeleşme yüzünden ihtilafa düşüp Kanoj emiri üzerine sefer açısıyla alakalı efsanevi olayların cereyan ettiği bir savaş aktarır. Bundan başka o, Kâbul Şâhî yönetiminin 60 nesil boyunca sürdüğünü ve bu hanedanın son hâkiminin Lagaturmân/Laga Torâmâna isimli bir yönetici olduğunu belirtir (2018: 293-294).

1.2.1.1. Kâbul-Şâhîler ve Rutbil Hanedanı'nın Sonu

Kâbul ve Zabulistan'da sözünü ettiğimiz olaylar yaşanırken, Araplar açısından bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişim, 661'den 750'ye kadar hükümranlığını sürdüren ve bu süreçte Orta Asya ve Kuzey Hindistan dâhil olmak üzere büyük bir alana yayılma gösteren Emevî Devleti'nin yıkılması, yerine Abbâsî Devleti'nin kurulmasıdır. Abbâsîler devrinde Halaç Türkleri üzerine yürütülen politika, Emevîlerin devamı şeklinde olup, Zabulistan bölgesinde yine “Rutbil” hanedanı ile karşı karşıya gelinmiştir.

Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi Ebûl-Abbas es-Saffâh (750-754) idi. Abbas, 754 yılında ölünce yerine kardeşi Ebû Ca'fer Mansur yönetimi devraldı. Mansur devrinde (754-775) Süleyman b. Abdullah El-Kindî isimli kumandan Büst'e ve oradan Ruhhed'de bulunan Rutbil üzerine sefer düzenledi. Fakat devletin iç karışıklıkları münasebetiyle herhangi bir neticeye varamadan geri döndü (*Târîh-i Sistân*, 2018: 133-134)

Halife Mansur, iç karışıklıkları bertaraf ettikten sonra 768 yılında Ma'an b. Zaide eş Şeybânî'yi Sistân valisi tayin etti. Ma'an, göreve gelişinin ardından evvela Ruhhed'de bulunan Rutbil üzerine yürüdü. El-Belâzurî'nin beyanına göre Ma'an, Rutbil'in Haccac devrinde gönderdiği vergiyi getirmesini istedi. Bunun üzerine Rutbil, develer, Türk çadırları ve giysisi, gümüş ipek ve pek çok kıymetli hediyeler gönderdi. Fakat gönderilen bu hediyeler, Ma'an'ı hoşnut etmedi. Bu hoşnutsuzluğun sebebi, gönderilen hediyelerin

iki kat değerde gösterilmesi olarak belirtilir. En nihayetinde Ma'an büyük ve kuvvetli bir orduyla beklenmedik bir anda Rutbil'e saldırdı. Rutbil'in ordusundan 30.000 kişiyi esir alan Ma'an, Rutbil'in damadı Mâved isimli birini de ele geçirmişti. Mâved ele geçirildikten sonra Halife Mansur'a gönderildi. Halifenin yanında ordusu ile gönderilen Mâved'e maaşa bağlandı ve ordusu ise Abbâsî Devleti'nin ordu hizmetine alındı (El-Belâzurî, 2013: 460-461; *Târîh-i Sistân*, 2018: 137).

775 yılında Abbâsî Hilâfeti'nin başına El-Mehdi (775-785) geçti. Mehdi, devleti 785 yılına kadar yönetti. Rutbil bu devirde isyan etmedi. Zira El-Mehdi ondan gücü nispetinde vergi alıyordu. Devam eden süreçte 813 yılında hilâfete El-Me'mun'un (813-833) geçmesiyle, Kâbul bölgesinde de Zabulistan'da olduğu üzere hâkimiyet tesis edilmiştir. Kâbul Şâhı Müslümanlığa geçerek Abbâsî Hilâfeti'ne itaat bildirdi. Bu minval üzere IX. yy. son çeyreğine kadar her iki bölgede de Araplar tam hâkimiyetlerini tesis ettiler (El-Belâzurî, 2013: 462).

IX. yy.'ın ikinci yarısından sonraki süreçte Abbâsî Devleti, Tohâristan'da merkezi otoritesini tam tatbik edemiyordu. Bu vesileyle bölgede belli başlı kumandanlar hâkimiyetlerini tesis ediyorlardı. Bunlardan birisi Saffari Hanedanı'nın kurucusu Yakup b. Leys es Saffâr'dır. Onun parlamasına 852 yılında Büst'te Tâhirîlere karşı isyan eden Salih b. Nasr'a destek vermesi ve onun eliyle kumandan tayin edilmesi büyük katkı sağlamıştır. Onlar, Büst şehrini Tahirîlerden aldıktan sonra birbirleri arasında anlaşmazlığa düştüler. Bu minval üzere 858 yılında Yakup ve Salih arasında savaş meydana geldi. Salih savaşı kaybederek kaçtı. Bu raddeden sonra Salih'in kardeşi Dirhem b. Nasr, kısa süreli olarak Sistân'da hâkim oldu. Fakat 861 yılında Dirhem'i de mağlup eden Yakup, Sistân'da hâkimiyetini ilan etti (Merçil, 2008: 463).

Salih b. Nasr, Yakup'a yenildikten sonra Büst'e kaçmıştı. Yakup, 864 yılında Büst'e saldırdı. Bunun üzerine orada bulunan Salih b. Nasr büyük bir orduyla şehri terk etti. Fakat Yakup, Ruhhed'de Salih'i pusuya düşürdü. Söz konusu bölgede iki ordu arasında savaş yapılırken Zabulistan hâkimi Rutbil, Salih b. Nasr'a yardıma geldi. Ruhhed'de yapılan savaşta Yakup zora düşse de evvela Rutbil'i öldürüp ordusunu dağıtarak, ardından ise Salih'i bozguna uğratarak savaşı kazandı. Rutbil'in kardeşi ve bütün akrabaları savaş sonrasında Yakup'a sığındı (*Târîh-i Sistân*, 2018: 186). Yakup, savaş neticesinde Büst, Ruhhed, Gazne ve Zabulistan'ı ele geçirdi (Akçay, 2015: 26).

Yakup, Rutbil'in oğlu Fîrûz'u, Büst'te hapsedmişti. O, 869 yılında Büst'ten kaçtı ve büyük bir ordu toplayarak Ruhhed'i ele geçirdi. Bu olay üzerine Yakup, Ruhhed üzerine yürüdü. Yakup'un gelişini haber alan Fîrûz, Kâbul'a kaçtı. Yolların karla kaplı olması münasebetiyle Yakup, onu Kâbul'a kadar takip edemedi ve Sistân'a geri dönmek zorunda kaldı. Dönüş yolunda birçok Halaç Türkünü öldürerek onların mallarını gasp etti. Yakup'un Sistân'a geri dönüşü, Fîrûz'a üç yıl kadar zaman kazandırdı. Fakat en nihayetinde 873 yılında Yakup, ordusuyla beraber Kâbul'u kuşatarak Fîrûz'u bertaraf etti ve Rutbil hanedanı son buldu (*Târîh-i Sistân*, 2018: 193-195; Merçil, 2008: 463).

Kâbul'da bu olayların devamında bir hanedan değişikliği meydana geldi. IX. yy.'ın başlarında İslâmîyeti kabul eden Türk-Şâhî hanedanı, 880-890'lı yıllarda son hükümdarları Laga Torâmâna'nın, veziri Brahman Lalliya tarafından ortadan kaldırılmasıyla son buldu.⁵⁹ Brahman Lalliya, Türk-Şâhî mülkü ve onların alametlerine varis olarak Hindu-Şâhî sülalesini kurdu. Başkent Kâbul olmak üzere 1026 yılına kadar 400 yıl hüküm süren bu iki sülale de ilmi alanda "Kâbul-Şâhîler" olarak isimlendirilir (Tezcan, 2014: 342).

Takribî 813-814'lü yıllarda İslâm'ı kabul eden Kâbul-Şâhîler, Kâbul, Gandhara, Gilgit ve Uddiyana bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardı. VIII. yy.'da Kâbul-Şâhî Devleti himayesinde Kâbul ırmağı bölgesinde hüküm süren Halaçlar ile daha evvelden bahsi edilen Baktriya vesikasında bahsedilen Halaç prensesinin (Bag-aziyas) bağlantılı olduğu düşünülür. Bu minval üzere Bag-aziyas, Kâbul'daki, Halaçlar'dan olup, evlilik hediyesi olarak Eftalit beyine gönderilmiştir Bunların batı kolu ise Zabulistan'da hâkimdi. Kâbul-Şâhîlerin daha doğrusu Hindu-Şâhîlerin hâkimiyeti Gazneli Mahmud (998-1030) tarafından 1026 yılında sonlandırıldı. Devletleri yıkıldıktan sonra merkezî otoriteden yoksun kalan Halaçlar, Batıya ve Güneye göç ederek bölgesel güçlerin hizmetine girdiler (Tezcan, 2014: 344-345).

⁵⁹El-Bîrûnî Kâbul Şâhîlerin son hükümdarı Laga Torâmâna'nın zenginlikten dolayı ahlakının bozulduğundan ve bu vesileyle Hindli veziri Brahmin Kallar tarafından te'dib edilmek üzere hapsedildiğinden, bu hapis sürecinde hükümdarlığın hoş gelmesinin cezbesine kapılarak hanedanlığın yönetimini eline geçirdiğini anlatır. Söz konusu andan itibaren yönetim Hintlilerin eline geçti. Gazneli Mahmud'un son vermelerine kadar ayakta kalan Hindu-Şâhîler, Kâbul-Şâhîlere nazaran daha silik bir yönetim sergilemiştir (Bkz. 2018: 294).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

X-XIV. YÜZYILLARDA HALAÇLAR

Halaç siyasî tarihi açısından X. yy.'ın sonları ile XI. yy.'ın başları, Halaçların Tohâristan'ın muhtelif yerlerinde mahallî hanedanlıkların hizmetinde aktif rol oynadıkları dönemdir. Evvela X. yy.'da Cûzcân'da kurulan Ferîgûnlar sülalesinin askerî kuvvetinde Halaçlara rastlamaktayız. Büst'te buradaki Halaçların reisleri yaşıyordu. Bu beylerin isimleri Karatekin, Baytuz ve Togan olarak geçmektedir (Köprülü, 1987: 112). Halaçlar X-XIV yüzyıllarda Gazneli Devleti, Gurlular ve özellikle Delhi Türk Sultanlığı için büyük önem ihtiva eder. Özellikle Delhi'de XIII. yy. sonrası "Halaç Hanedanı" yahut diğer bir söylemle "Halacîler" ismiyle aile olarak devlet yönetimini ele geçirdiler.

1. GAZNELİLER, GURLULAR VE HÂREZMŞÂHLAR RİYÂSETİNDE HALAÇLAR

X. yy.'ın son çeyreğinde Kâbul'un güney batısında bulunan Gazne şehrinde Alp Tegin liderliğinde Gazneliler Devleti kuruldu. Devlet, gücünü Afganistan'da ileri gelen Türk topluluklarından alıyordu. Bu topluluklar arasında bulunan Halaçlar, orduda görev alarak devlete katkı sağlıyorlardı. Alp Tegin, Samaniler ve Kâbul-Şâhîler üzerine başarılı seferler düzenlemiş dirayetli bir liderdi. Ondan sonra yerine geçen oğlu Ebû İshak İbrahim, babası kadar kuvvetli değildi. Bu minval üzere Halaçlar söz konusu dönemde isyan etmiştir. Bu isyanı daha sonra devletin başına geçecek olan Sebüg Tegin bastırdı (Merçil, 1989: 5-6).

Sebüg Tegin, 995 yılında Gaznelilerin başına geçti. Onun devrinde Tohâristan, Zabulistan, Zemindâver, Bâmyân, Gur, Peşaver'de hâkimiyet sağlandı (El-Cûzcânî, 2015: 27-28; Nuhoğlu, 1995: 5). Bu vesileyle Sebüg Tegin, Halaçlar üzerine tam hâkimiyet tesis etmiş ve onların arasından ordusuna asker almıştır.⁶⁰ Özellikle Sebüg Tegin'in oğlu Mahmud (998-1030), Samanilerle mücadele ederken ordudaki Halaçlar bu seferlerde aktif rol oynadılar (Köprülü, 1987: 112; Merçil, 1989: 9).

⁶⁰ 995 yılında Cûzcân'da hâkin olan Bû-Ali-yi-Simcûr'un, Nişâpûr'a yürüyüp şehri ele geçirmesi üzerine, Sebüg Tegin Halaçlardan yardım almıştır (Bkz. Beyhakî, 2019: 189).

Sebüg Tegin'den sonra tahta geçen Gazneli Mahmud'un ilk Hindistan seferinden sonra Halaçlar, Afganlarla birlikte ordunun temel unsurları arasında gösterilirler. (Köprülü, 1987: 112). Gazneli Mahmud, Karahanlılarla girdiği çatışmalarda Halaçlarla hareket ediyordu (İbadi, 2011: 173). Onun ordusunda Halaçlardan başka Oğuzlar, Hindliler ve Afganlılar'da mevcuttu (Köprülü, 1987: 112).

Halaçlar, Gaznelilerin hâkimiyeti altında buldukları süreçte isyana meyilli davranıyorlar, fırsat buldukça isyan ediyorlardı. Bu minvalde 1040 yılında Sultan Mesud'un (1030-1040) Selçuklularla girdiği mücadeleler esnasında devlete tâbi olan "Halaç" halkı isyan etmiştir. Gazneli Mesud, bu isyanı bastırmak için Kotvâl Bû-Ali isimli bir kumandanı Halaçlar üzerine gönderdi. Kotvâl, isyanı kısa bir sürede bastırmaya muvaffak oldu (Beyhakî, 2019: 665-629; Köprülü, 1987: 112).

Halaçlar, Gazne Devleti'nin son dönem sultanı Behramşâh (1118-1157) devrinde de etkinlik gösterdiler. Behramşâh 1118 yılında tahta geçmişti. Tahta geçtiği ilk yıllarda Hindistan'da Muhammed Ebû Halim, Behramşâh'a karşı isyan hareketlerinde bulundu. Ebû Halim'in söz konusu isyan hareketinde ona destek verenler arasında Halaçlar da mevcuttu. Behramşâh 1119 yılında isyanı bastırdı. Söz konusu dönemde Halaçlar sadece isyan münasebetiyle değil, Gazneli-Gurlu mücadeleleri vesilesiyle Gurlulara karşı Gazneli ordusunda mücadele etmek kaydıyla da anılırlar (Merçil, 1989: 88-89).

En nihayetinde Gazneliler, 1173 -1186 yılları arasında yıkılışa sürüklendi ve onların yerini Gurlular aldı. Halaçlar bu raddeden sonra Gurlu hükümdarların hizmetinde boy gösterdiler (Haig, 1983: 108; Köprülü, 1987: 112). Selçuklu Sultanı Sancar ile Gur Sultanı Alâaddin arasında 1152 yılında meydana gelen ve Alâaddin'in mağlup olduğu savaşta (Bayındır, 2017:123) Gurluların ordusunda Halaçlar da vardı. Onlar sadece orduda değil, yönetim kadrosunda da mevcuttular. Zira XII. yy.'ın sonlarında başa geçen Gur sultanlarının, Gernsir'de bulunan Halaçlar tarafından desteklendikleri belirtilir (Köprülü, 1987: 112).

Halaçlar, Moğol istilası münasebetiyle istilanın Mâverâünnehir ve Tohâristan'daki müdafii Hârezmşâhlar hizmetinde görev ifa ettiler. Sırderyâ yakınlarında bulunan Otrâr'ı ele geçiren Moğol orduları, Buhara ve Semerkand'a hücum ettiler. Muhammed Hârezmşâh himayesinde bulunan Halaçların da dâhil olduğu 60.000 kişilik

Türk ordusu mağlub oldu. Halaç Türklerinin zikrinin geçtiği bu muharebeler 1220 yılında cereyan ediyordu. Aynı yıl Moğol orduları Gazne mevkesine intikal etmişti. Söz konusu mevki Tohâristan'ın önemli yurtlarından olup, burada da Halaç Türkleri Celâleddin Menguberti ve Heratlı Melik Han kumandasında Moğollara karşı durmuştur. Hatta söz konusu ordu Moğolları yenmeye muvaffak olmuş, fakat Moğol orduları kısa süre sonra toplanıp Türkleri Tohâristan'da bozguna uğratmıştır. Bu savaş neticesinde Halaç Türkleri Gazne havalisinden daha güney mıntikalara inmeye mecbur olmuştur (El-Cûzcânî, 2016: 56-70).

Halaçların asıl ve en etkin rol oynadıkları dönem Delhi Türk Sultanlığı hizmetinde oldukları dönemdir. Bahsini ettiğimiz dönem XII. yy. sonrasına tekabül eder. Bu süreçte Halaçlar evvela ordu kumandanı, sonrasında ise devlet yöneticisi olarak faaliyetlerde bulundular.

2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN HİZMETİNDE HALAÇLAR

Delhi Türk Sultanlığı'nın temeli, 1191 yılında Gur Sultanı Muizuddin Muhammed'in Hindistan valisi olarak tayin ettiği Aybeg (Aybey) tarafından atılmıştır. Aybeg, 1193 yılında Delhi'yi ele geçirerek Kuzey Hindistan'da hâkim olmuş, bu minval üzere Delhi Türk Sultanlığı'nın temelini atmıştı. Devletin resmî olarak kuruluşu Gur Sultanı Muizuddin Muhammed'in 1206 yılında ölümüyle gerçekleşti (Bayur, 1987: I, 270-275).

Delhi Türk Sultanlığı'nı 1414 yılına kadar Türk hanedanları yönetmiştir. Bu doğrultuda 1206-1290 arası dönemde Sultanlığın ilk yönetici hanedanları Muizzî/Kutbî/Şemsî/Gıyâsî ismiyle anılan Türk hanedanlarıydı. 1290-1320 arası dönemdeyse Sultanlığın yönetici hanedanı Halaçlardı. Halaçlardan sonra 1414 yılına kadar Tuğluk hanedanı hâkim oldu. Bu süreçten sonra devlet yönetimine yerel hanedanlar hâkim olmuş ve nihayetinde 1516 yılında Delhi Türk Sultanlığı son bulmuştur (Kortel, 2015: 1-2).

2.1. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN ORDU GÜCÜNDE HALAÇLAR

Sultanlığın Kutbîler devrinde Halaçlar, devletin ordu gücünde bulunuyordu. Bu minval üzere bir takım Halaç beyleri ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki 1201-1205

yılları arasında kumandanlık yapan İhtiyareddin Muhammed Bahtiyar Halacî'dir. O, Gur ve Germsir bölgesinde yaşayan Halaç zümresine dâhildi. Ordu kumandanı olmak için Gurlulara müracaatta bulunmuş, kabul edilmemiş, daha sonra Beduan'a giderek sipehsalar Hazbereddin Hasan-ı Edip'in ordusuna katılmıştı. Ardından Oudha şehrine gidip Melik Hüsameddin Ağılbek'in hizmetine girdi. Bahtiyar, himayesinde bulunduğu Halaçlarla birlikte Bihar ve havalisine (Bangladeş'in batısı) akınlar yaptı. Bu akınlarda sağladığı başarı neticesinde Kutbeddin Aybeg, onu Delhi'ye çağırarak taltif emiştir (Konukçu, 1976a: 182-183).

Muhammed Bahtiyar, Delhi'den, Bihar ve Leknevî hâkimiyetinin tanındığını beyan eden ferman, hil'at ve hutbe okutma yetkisiyle geri döndü. Bahtiyar, 1203 yılında Bengal'in merkezi Nadia'yı ele geçirdi. Bu raddeden sonra yönetim merkezini Nadia'dan, Tibet'e karşı yürüteceği seferlerde üs olarak kullanacağı Leknevî'ye taşıdı. Bahtiyar'ın askerî başarılarının bu denli artışıyla birlikte ordusuna dâhil olan Halaç zümreleri de artış gösteriyordu (Cöhce, 2002: 1205).

Muhammed Bahtiyar'ın hızlı yükselişi, Tibet'e yürüttüğü seferler neticesinde aksi yönde bir hızlilikla bitişine sebep oldu. 1205 yılında Muhammed Bahtiyar 10.000 kişilik ordusuyla Tibet'e sefer düzenlemek üzere harekete geçti. Tibet'in batısında Miç, Göç, Taharu isimli Hindu asıllı olmayan, kuvvetle muhtemel Kerayıt menşeli görülen topluluklar mevcuttu. Bunlar arasında Miç kabilesinin reisi, Muhammed Bahtiyar'a Tibet seferi münasebetiyle yol gösterici oldu. O evvela Semender bölgesine geldi. Burada bulunan köprü vasıtasıyla Tibet cihetine doğru yol aldı. Geri döndüğünde köprü'nün muhafazalı olarak kalmasını temin için burada Halaçlardan iki bey bıraktı. Neticede Muhammed Bahtiyar, engebeli arazileri aştıktan sonra Kerem Beten isimli bir kaleyi kuşattı. Bu kale kuşatmasında ağır zayıat vererek çekilmek zorunda kaldı. Fakat Semender mıntıkasında köprü muhafazası için bıraktığı beyler, aralarında antlaşmazlığa düşmüş olup muhafazayı bıraktılar. Hindular bu vesileyle köprüyü yıkmıştı (Konukçu, 1976a: 185-188).

Köprüsüz nehri aşmaya çalışan Halaç ordusu iyice zayıat verdi. Hem savaşın şiddeti, hem nehri geçme mecburiyeti hem de iâşe azlığı münasebetiyle kırılan ordu, 10.000 kişi çıktığı seferin dönüşünde ağır kayıplar vererek karşı kıyıya geçmişti. Bu ağır hezimet sonrası Muhammed Bahtiyar 1206 yılında hayatını kaybetti. Onun ölümüne

Narankui iktası sahibi, Alâeddin Ali Merdan Halacî'nin sebep olduğu belirtilir (Konukçu, 1976a: 188; Cöhce, 2002: 1205).

Muhammed Bahtiyar'dan sonra Tibet seferine katılmayıp Leknevî mıntkasını koruyan İzzeddin Muhammed Şiran Halacî, Halaçların başına geçti. Fakat kısa bir süre sonra vefat edince Muhammed Bahtiyar'ın ölümü vesilesiyle ismi zikredilen Ali Merdan Halacî, Halaç beylerinin kendisi üzerinde ittifak kurması vesilesiyle Halaçlara Bey oldu. Kutbeddin Aybeg'in 1210 yılında vefat etmesi üzerine Ali Merdan, merkezî otoriteden bağımsız hareket ederek Bengal'de hutbeyi kendi adına okutup istiklalini ilan etti. 1230 yılına kadar Bengal, merkezî otoriteden ayrı kalmayı başarabilmişti. Ali Merdan'dan sonra Halaçların başına Hüsameddin İvaz Hüseyin Halacî geçti. (Konukçu, 1976a: 188-191). Onun döneminde (1213-1227) Bengal, tekrar Delhi Türk Sultanlığı'na bağlandı. Zira 1227 yılında Sultan İltutmuş, Halaç beyleri üzerine sefer düzenleyip kesin bir zafer elde etti (Kortel, 2001: 5).

İltutmuş'un Bengal seferi neticesinde Hüseyin Halacî ile birlikte birçok Halaç beyi ölmüştür. Onun ardından oğlu Bilge Melik Halacî (1227-1230-31) isyan etse de başarı sağlayamadı. Nihayetinde İltutmuş Bengal'i kat'i surette merkezî otoriteye bağladı. İltutmuş'un hâkimiyetini tanıyan Halaç beyleri; Melik Kazal Han, Devlet Şâh, Melik İzzeddin Bahtiyar, Melik İhtiyareddin İraşşâh isimli beylerdir (Konukçu, 1976a: 191).

Sultan İltutmuş 1236 yılında öldü. Ondan sonra Sultanlık 30 yıl iç kargaşa içine düştü. Bu kargaşaya 1266 yılında tahta geçen Gıyaseddin Balaban son verdi. Bundan sonraki 24 yıl Balabanlar devri olarak geçer (Farooqi, 1994: 130). Bu devir Halaç beylerinin ordu hizmetinden ziyade daha yüksek mevkîlere geldiği devirdir. Bu beyler arasında Fîrûz-Şâh Halacî ve kardeşi Malik Şihabeddin önem ihtiva eder. Özellikle Fîrûz-Şâh Halacî, Moğollara karşı göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı evvela *Ser-Cândârlık*,⁶¹ ardından Samâna nâibliğine getirilmiştir (Köprülü, t.y.: 661).

⁶¹ *Cândâr*'lar, Sultanları sarayda ve sefer esnasında muhafaza ile görevli kişilerdi. Sultanı koruyan bu muhafız alayının komutanı ise *Ser-Cândâr*'dır. 1210-1236 yılları arasında hüküm süren Sultan İltutmuş da Sultan olmadan evvel bu görevi üstlenmiştir (Bkz. Kansoy, 2018: 359-363).

2.2. DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NIN YÖNETİM KADEMESİNDE HALAÇLAR

Balaban'ın ölümünün ardından Delhi Türk Sultanlığı tahtına onun torunu Keykubad geçti. Keykubad'ın devlet yönetme vasfı gelişmiş değildi. Bu hususiyetle beraber söz konusu devirde devlet merkezinde tecrübeli devlet adamına ihtiyaç duyuluyordu. Bu boşluğu doldurmak için Halaç emirlerinin gayretiyle Samâna'da bulunan Fîrûz-Şâh Halacî, Delhi'ye gelerek en büyük askerî mevki olan *Âriz-i Memalik* vazifesine getirildi. Bununla beraber Baran ıktası da ona verilmişti. Fîrûz-Şâh'ın yetkileri genişlerken, Sultan Keykubad geçirdiği felç münasebetiyle devlet işlerinden ilga oldu. Onun boşluğunu her ikisi de Ay-Timur adını taşıyan *Vekîl-i Dar* ve *Bar Beg* saray memuriyetliğini elinde bulunduran memurlar, Keykubat'ın oğlu Kayumars'ı, Sultan Şemseddin unvanıyla tahta geçirerek doldurdular. Bu minval üzere devlet, bahsi geçen görevlilerin nüfuzuna geçmiş oluyordu (Köprülü, t.y.: 661).

Delhi'de yönetim değişirken Fîrûz-Şâh Halacî, Bharpur'da orduyu teftiş etmekle ilgilendiğinden dolayı ilk etapta olaylara vakıf olamadı. Yönetimden rahatsız olan Halaç beyleri ve diğer Türk emirleri yönetime karşı Fîrûz-Şâh'ın yanında birleştiler. Ay-Timur isimli iki bey bunun önüne geçmek için Fîrûz-Şâh ve yanındaki Halaç beylerine suikast planı tertip ettiler. Fakat Fîrûz-Şâh'ın oğulları ve destekçileri bunu haber alıp zikri geçen beyleri öldürdüler. Ayrıca sabık Sultan Keykubad ile meşru Sultan Şemseddin'i de öldürerek Balabanlara son verdiler. Söz konusu olaylar 1290 yılında cereyan ediyordu. Bu tarih itibariyle boşalan sultanlığa Fîrûz-Şâh Halacî geçti ve Delhi Türk Sultanlığı'nın Halaçların yönetimindeki evresi başlamış oldu (Köprülü, t.y.: 661).

2.2.1. Delhi Türk Sultanlığı'nın Halaç Hanedanı (Halacîler) Evresi (1290-1320)

Halaç hanedanının kurucusu Fîrûz-Şâh Halacî (1290-1296), (tahta geçtikten sonra Celâleddin ismini aldı) Bharpur'dan (Behapur) Kilughari kalesine geçip, 1290 tarihinde burada sultanlığını ilan etti. Delhi halkı onun sultanlığını ilan etmesinden memnun olmamıştı. O, bundan dolayı ilk etapta Delhi'ye gitmeyip Kilughari şehrini imar ederek merkez hâline getirdi. İmar ettiği bu şehre "Yenişehir" adını verdi (Timur, 2012: 74).

Celâleddin Fîrûz-Şâh Halacî tahta çıktığında 70 yaşındaydı. Saltanatının ilk yıllarını Kilughari'de geçiren Fîrûz-Şâh Halacî, Delhi halkının değişime rıza göstermesi üzerine Delhi'ye yerleşmişti. Delhi'ye geldikten kısa bir süre sonra (1291) Balaban'ın yeğeni Kara valisi (Gazne ovasına yakın bir mevkededir) Çahcu Kişili Han (Çahcû Küşlü), Kara (Karra) vilayetinde sikke bastırıp kendi adına hutbe okutarak Fîrûz-Şâh Halacî'ye isyan etti. Ardından Balaban ileri gelenleriyle anlaşılan Çahcu, Delhi'ye yürüdü. Onun bu hareketine karşılık Fîrûz-Şâh Halacî, oğlu Erkli Han'ı isyanı bastırmak üzere görevlendirdi. Vehp nehri civarında (Badâvûn) karşılaşan ordular şiddetli bir savaşa tutuştu, nihayetinde Nihayetinde Çahcu'nun ordusu büyük zayıf verdi, kendisi de ele geçirilerek savaşı kaybetti. Çahcu isyan etmiş olmasına rağmen Fîrûz-Şâh Halacî'nin huzuruna çıkarıldıktan sonra bağışlandı.⁶²

Fîrûz-Şâh Halacî, Çahcu isyanını bertaraf ettikten sonra, 1291'de otoritesini tehdit eden Delhi ileri gelenlerinden Seyyid Mevla galesi ile uğraştı. Seyyid Mevla (Seydî Müvelleh-Siddi Molla) taraftarları ile birlikte darbe yapmak teşebbüsündeydi. Fakat onlara bu fırsat verilmeden tevkif edildiler. Söz konusu planlarını ortaya çıkaracak şahidler olmadığından ve yapılan işkenceler sonucu suçlarını itiraf etmediklerinden dolayı onlar üzerine hüküm giydirilmemiş, ancak sürgün edilebilmişlerdi. Fakat Fîrûz-Şâh Halacî'nin rızası olmadığı halde Seyyid Mevla, Fîrûz-Şâh'ın oğlu Erkli Han tarafından fillerle ezdirilmek suretiyle öldürülmüştür (Cöhce, 2002: 1234; Kortel, 2001: 7; Timur, 2012: 75).

Fîrûz-Şâh Halacî devlet içindeki otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra 1291'de Hindli prenslere karşı seferler düzenlemiştir. Bunlar arasında Ranthambor (Renthembur) kalesini elinde bulundurup çevresindeki Hind yöneticilerini siyasî nüfuzuna katan Rana Hanmir önem ihtiva eder. Fîrûz-Şâh, Rana Hanmir'in nüfuzunu kırmak için Ranthambor kalesini muhasara altına almış, fakat hücumlar sonuç vermeyince o, hem Moğollar'ın

⁶² Fîrûz-Şâh Halacî yanında bulunan devlet adamlarının itirazına rağmen Çahcu'yu bağışlamıştır. Fîrûz-Şâh Halacî kendisine itiraz eden beylere, "Benim yaşım yetmiş aştı şu ana kadar elimi kana bulamadım. Şimdi elimi nasıl bir Müslüman'ın kanına bulaştırayım? Ben yıllarca Sultan Balaban'ın hizmetini yapmış birisiyim. Bizim üzerimizde onun hakkı çoktur. Eğer Çahcu'yu öldürürsem tahtının sahibi olduğum Sultan Balaban'a da saygısızlık etmiş olurum" demiştir. Ayrıca saltanatta kalmak için kan dökmek lazım geliyorsa böyle bir saltanati istemediğini belirtmiştir. Fîrûz-Şâh Halacî döneminde bir af furçası olduğunu söyleyebiliriz. Bu minval üzere, yol kesici haydutlar ve otoritesini eleştiren beyler üzerine gazap etmiyor, onları ya sürgün, yahut da azarlamakla yetiniyordu (Bkz. Timur, 2012: 75; Köprülü, t.y.: 662; Bayur, 1987: I, 301-302; Kortel, 2001: 7).

Pencap'a saldırması nedeniyle hem de daha fazla kan dökülmesini önlemek münasebetiyle kuşatmaya son vermiştir. Hindular üzerine yürütülen bu seferde Halaçların tek kazanımı, Delhi'ye dönerken Jhain ve Mâlvâ mıntıklarını yağmalamak olmuştur (Cöhce, 2002: 1234; Köprülü, t.y.: 662).

1292 yılında İran Moğollarına mensup, Hülagü Han soyuna intisap ettirilen Abdullah Han, himayesindeki 50.000 kişilik orduyla (bazı kaynaklar 100.000 olarak belirtir) Delhi Türk Sultanlığı mülkünü yağmalamaya başladı. Fakat onlar Sind nehri havalisinde Halaçlar tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Bozgun neticesinde Moğollar ile Halaçlar arasında antlaşma akdedildi. Bu antlaşma mucibince Moğollardan isteyenler İran'a geri dönecek, isteyenlerse Delhi'de kalabilecekti. Nihayetinde 1.000 ila 4.000 arası Moğol hariç diğerleri geri döndü. Kalan Moğollar arasında Cengiz soyuna intisap eden Algu Han isimli bir bey de vardı. O dâhil kalan tüm Moğollar Müslüman oldular. Bunlar "Yeni Müslümanlar" ismiyle isimlendirildi ve Algu Han, Fîrûz-Şâh Halacî'nin kızıyla evlenerek onun damadı oldu (Cöhce, 2002: 1234; Köprülü, t.y.: 662-663; Kortel, 2001: 7; Timur, 2012: 75-76; Durak, 2000: 109-110).

Fîrûz-Şâh Halacî'nin saltanatına, Çahcu'nun yerine Kara valisi atadığı yeğeni Muhammed Halacî, 1296'da son vermiştir. O nicelik bakımından Fîrûz-Şâh Halacî'den oldukça ileriydi. Fakat nitelik bakımından ondan geriydi. Zira, Fîrûz-Şâh Halacî, kaynaklarda haksız yere insanları öldürmekten, hatta haklı olsa dahi bu yola başvurmaktan geri duran bir Sultan'dı. İlim meclislerine, edebiyat ve tarihe ilgi duyar, İslâm dininin akidelerini yerine getirmede taviz vermezdi. O, oldukça hatırlı bir şahsiyete sahipti. Onu himaye eden Balaban ailesinin saltanatına son vermiş olmasına rağmen onları hayırla yâd edip, hem maddî hem manevî kalıntılarını saygıyla muhafaza etti. İhtişama önem vermeyen Fîrûz-Şâh Halacî, kendisi için yapılan eleştirilere açtı. Kendi devrinde, Mavlâ Siraceddin tarafından yazılan *Halacî Nâme* isimli hicviyeye tepki göstermedi. O, devlet görevlilerini azletmek ve onların mallarını müsâdere etmek gibi uygulamalara da başvurmazdı (Köprülü, t.y.: 665).

Fîrûz-Şâh Halacî, kendisine karşı isyan eden beylerin canına kastetmediği gibi topraklarını yağmalamaya gelen Moğol ordusuna karşı dahi insanîyetli davranmış ve onlardan belli kimselerin Müslüman olmasını sağlamıştı. Onun karakteri bir sultandan ziyade, ilim erbabı yahut dîn adamı hüviyetinde görünüyor. Fakat devlet yönetimi Fîrûz-

Şâh Halacî niteliğinde kişilerin elinde nitelik bağlamında yükselse de nicelik açısından yükselemezdi. Çünkü Orta Çağ'ların devlet anlayışı bu düşünceye müsait değildi. İktidarı ele geçirme isteği beraberinde doğal olarak kan dökmeyi gerektiriyordu. Devleti ele geçirdikten sonra eski düzenin beylerini bertaraf edip yeni bir düzen kurmak siyasî gücün devamı için elzemdi. Mamafih devletin sınırlarını genişletmek, maddî refaha ulaşmak, savaştan ve dolayısıyla kan dökmekten geçiyordu. Bu özellikler Fîrûz-Şâh Halacî'nin yeğeni Muhammed Halacî'de mevcuttu. Bu minvalde onun devri Halacîlerin en parlak devri olarak tarihe geçti.

Muhammed Halacî, Fîrûz-Şâh Halacî'nin yeğeni ve damadı olup, onun tarafından 1291 yılında Kara ve Oudh valiliğine *melik* unvanıyla getirilmişti. Muhammed Halacî, merkezi otoriteden izinsiz olarak 1296 yılında Dekkan'da bulunan ve oldukça zengin olan Devâgirî şehrine küçük bir orduyla sefer düzenledi ve Hind *Raca'sı* Râmâçandra'yı ağır şartlarda antlaşma yapmaya mecbur bıraktı. Fakat Raca'nın oğlu Santa antlaşmayı tanımayarak Muhammed Halacî'ye sefer düzenledi. Muhammed bu savaşı da kazandı ve daha evvelki antlaşmadan elde ettiğinden daha fazla kazanç sağlayarak maddî ve manevî gücü yüksek bir vaziyette Kara'ya döndü (Köprülü, 1978: 279).⁶³

Sefer sonrası Muhammed Halacî, amcası Fîrûz-Şâh'a, gelip ganimetleri sunma niyetinde olduğunu, fakat meşguliyetinden dolayı gelemediğini, seferi izinsiz yapmaya ondan ferman alamadığı için mecbur kaldığını ve herhangi bir art niyet beslemediğini bildirmiştir. Binaenaleyh kendisi aleyhinde olan emirlerin bu durumu fırsat bilerek hükümdarla arasını açtığını belirten Muhammed Halacî, Fîrûz-Şâh Halacî'den payitahta kendi ve emirlerinin güvenli bir biçimde gelebilmeleri için el yazısı ile *tevkî* istiyordu. Bir yandan bu minval üzere konuşurken diğer yandansa Kara'da hükümdarı devirmek için ordu hazırlıyordu. Onun destekçileri arasında Çahcu'nun himayesinde Fîrûz-Şâh Halacî'ye isyan eden Balabanlar da vardı (Köprülü, t.y.: 664).

Fîrûz-Şâh Halacî, Muhammed Halacî'nin isteğini yerine getirdi. Fakat o yine Delhi'ye gelmedi. Kardeşi Almas Bey aracılığı ile hâlâ korkusunu yenemediğini ve

⁶³ Antlaşma mucibince Muhammed Halacî, Ele geçirdiği 40 fil, birkaç bin at, 700 kg (50 man) altın, 14-48 kg civarı inciye alarak geri çekilecek, yakaladığı esirleri ise geri verecekti. Fakat Raca'nın oğlunun antlaşmayı tanımaması üzerine yapılan antlaşma şartları daha ağırlaştı ve buna göre Muhammed Halacî, İlluçpur vilayetini ve daha evvel aldığı ganimetin iki üç katı civarını alacaktı (Bayur, 1987: I, 303-304).

Sultan'ın Kara'ya gelip onu bu durumdan kurtarmadığı takdirde, intihar etmek yahut ganimetlerle emin bir köşeye çekilme niyetinde olduğunu Fîrûz-Şâh'a işittirdi. Nihayetinde Sultan, evvela Almas beyi Kara'ya gönderdi. Ardından tüm beylerin gitmemesi gerektiği yönünde telkinine rağmen kendisi Kara'ya gitti. Lâkin yeğeni tarafından ihanete uğrayarak katledildi (Köprülü, t.y.: 664).

Fîrûz-Şâh Halacî öldürüldükten sonra Delhi'de kısa süreli bir iç karışıklık meydana geldi. Muhammed Halacî amcasını öldürdükten beş ay sonra Delhi'ye gelerek bu karışıklığa son verdi. O, Fîrûz-Şâh Halacî'nin iki oğlu, damadı Algu Han ve torunu Ahmet Çap'ın gözlerine mil çektirerek hapsetti. Erkli Han'ın bütün çocuklarını öldürttü (Köprülü, t.y.: 664). Nihayetinde Muhammed-Şâh Halacî, Alâeddin unvanıyla 1296'da Sultanlığın başına geçti (Kortel, 2001: 8).

Alâeddin Muhamed-Şâh Halacî döneminin (1296-1316) en önemli olayı evvela Moğollarla girilen siyasî ilişkilerdir. Bilindiği üzere Moğollar XIII. yy.'ın ilk çeyreğinde Kuzey Moğolistan'da, Temuçin liderliğinde teşkilatlanarak Asya Coğrafyasını alt üst etmiş, Hârezmşâh Devleti'ni yıkmış ve süratli bir şekilde İslâm Coğrafyası hududuna doğru istilalarına devam etmiştir. Temuçin sonrası yerine geçen Ögeday zamanında da ardı arkası kesilmeyen istilalar devam etti. Söz konusu evrelerde Delhi Türk Sultanlığı ile Moğollar'ın girdiği siyasî ilişkiler Kuzey Hindistan havalisinde vuku' buluyordu.

XIII. yy.'ın ikinci yarısından sonraki süreç Moğol tarihi açısından kritiktir. Zira büyük Moğol İmparatorluğunun muhtelif sahalarında hanedan üyeleri tarafından yeni Moğol hanedanları peyda oldu. Bu minvalde, Mâverâünnehir'de kurulan Çağatay Hanlığı, Delhi Türk Sultanlığı'nın Halaç idaresindeki döneminde Kuzey Hindistan'a akınlar düzenledi. Bu akınların en faal evresi Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî devrinde meydana geldi.

Mâverâünnehir merkezli Çağatay Hanlığı, güneye inerek hâkimiyetini doğu Afganistan'a yaymıştı. Bu vesileyle toprakları Halaç Sultanlığı ile sınır teşkil ediyordu. Moğollar Çağatay hanlığının en ihtişamlı hanı Duva han liderliğinde 1297-1298 tarihinde Halaçlara saldırdılar. Kadir isimli kumandan komutasında olduğu belirtilen Moğol ordusu (ordunun mevcudu 40.000 (Cöhce, 2002: 1236) ila 100.000 arasında zikredilir), İndus'u geçerek Lâhor'da yağma faaliyetlerinde bulundu. Bu durum üzerine Alâeddin, ileri gelen

emirlerinden Uluğ Han ve Zafer Han komutasında bir orduyu Moğollara karşı harekâta geçirdi. Halaç ordusu hızlı hareket ediyordu. Kısa sürede Pencap'da Moğol ordugâhına yakın Callandhar (Caran Mancûr) mevkiine gelip konuşlandı. Ordu, burada fazla zaman harcamayarak güneyde bulunan Satlec (Sutlec) nehrini geçip Moğollara gece baskını yaparak onları ağır bir bozguna uğrattı. Savaş neticesinde 20.000 Moğol ölmüş, ele geçirilen Moğol esirlerse Delhi'ye götürülerek Sultan'ın emriyle öldürülmüştür (Kortel, 2000: 264).

Çağataylıların ikinci seferi 1298-1299 tarihinde gerçekleşti. Bu tarihlerde İndus nehri kıyısında bulunan Sivistan kalesini işgal eden Moğollara karşı Alâeddin Muhammed Halacî, Zafer Han komutasında bir ordu gönderdi. Zafer Han, kuşatma aletleri bulunmadığı halde Sivistan kalesini muhasara altına alarak düşürmeyi başardı. Birçok esir ele geçirerek Delhi'ye gönderen Zafer Han, halk nezdinde büyük itibar gördü. Fakat aynı itibarı, kendi itibarını düşünen Sultan'dan göremeyen Zafer Han, merkezden uzaklaştırılmak maksadıyla Sâmâna'ya gönderildi (Kortel, 2000: 265).

Moğollar Sivistan mağlubiyetinin intikamını almak üzere 1299'da Duva Han'ın oğlu Kutluğ Hâce'nin (Kutluğ Hoca) kumandasında büyük bir orduyla tekrar harekete geçti. Moğol ordusu bu sefer sınır boylarında uğraş vermeyerek doğrudan devletin merkezi Delhi'ye yürüdü. Ordu, şehrin iâşe teminini kesmek maksadıyla kaleye giden yolları işgal etmişti. Fakat Alâeddin Muhammed Halacî, Moğollar Delhi'ye ulaşmadan evvel otağını Delhi'nin kuzeydoğusunda bulunan Sîrî'ye geçip kurmuştu. Burada kurduğu heyetle istişare ettikten sonra savaş kararı alan Sultan, ordunun merkezinde kendisi bulunmak kaydıyla sol kanadını Nusret Han (merkez komutada olduğu da kaynaklarda geçer), sağ kanadını Zafer Han ve oğlu, arkada olup zayıf kanatlara destek vermek münasebetiyle Uluğ Han'dan (sol kanat komutasında olduğu da kaynaklarda geçer) müşterek ordusuyla kuşatmayı kırmak üzere harekâta geçti (Kortel, 2000: 267; Durak, 2000: 113-114).

İlk hücum, Zafer Han'ın Moğol ordusunun sol komuta kumandanı Haclak (Heclek) üzerine hamle yapmasıyla gerçekleşti. Bu hücum neticesinde Moğolların sol komutası kaçmaya başladı. Halaç ordusu kaçan Moğolları takibe aldı. Bu sırada Moğol sağ kanat kumandanı Temur-Boğa, Halaç ordu merkezine harekât düzenledi. Söz konusu harekât, Alâeddin Muhammed Halacî'nin püskürtmesiyle son buldu. Ordunun merkez ve

sağ kanat mekanizması, ilk etapta zaferler elde ederken, geri gelen Moğol kumandanı Haclak, Halaçların sağ komutasına saldırmasıyla zayıfladı. Fakat durumu toparlayan Zafer Han, onu yine mağlup ederek kaçmasına vesile oldu. Zafer Han, kaçan Moğol ordusunu takibe aldı. Fakat diğer Halaç kumandanları ona destek vermeyerek adeta kıskaca girmesine olanak sağladı. Neticede pusuda bulunan Moğol kumandan Turgay (Taragay) az sayıda bulunan ve takip vesilesiyle ordu merkezinden uzaklaşan Zafer Han'ın ordusunu çembere alarak onu imha etti (Kortel, 2000: 267-268; Durak, 2000: 115-116). Zafer Han'ın mağlup olmasına adeta olanak sağlayan Alâeddin Muhammed Halacî, ancak savaşın son raddesinde filleriyle beraber Moğollar üzerine hücum ederek onları püskürttü (Cöhce, 2002: 237).⁶⁴

Moğol galesi bu savaş neticesiyle 1303'e kadar sükûta vasıl oldu. Bundan sonra Alâeddin'in hedefi Güney Hindistan'ın fethiydi. Alâeddin Muhammed Halacî, 1296 yılında Devâgirî şehrinde Hindularla az sayıda olmasına rağmen giriştiği mücadeleden galip çıkmakla, Hindlilerin vaziyetini tahlil etmiş bulunuyordu. Bunu değerlendirerek yegâne hedefi olan Hindistan'ı fethetme⁶⁵ işine ancak Moğol harplerinden fırsat bulduğu takdirde kalkışabildi. Bu minval üzere 1299'da fırsat bulan Alâeddin Muhammed Halacî'nin ilk hedefi, hem tüccarlar yurdu olup zengin olması, hem de bulunduğu konum itibarıyla (Umman Denizi'nin kıyısında) stratejik önemi olması münasebetiyle Gucerat'ı ele geçirmek oldu (Kortel, 1998: 755-756).

Sultan Alâeddin, Uluğ Han ve Nusret Han isimli iki emirini Gucerat'ın fethiyle görevlendirdi. Delhi'den hareket eden Halaç ordusunun bir kısmı Uluğ Han komutasında Sind'in kuzeydoğusunda bulunan Gayselmir kalesini fethetti. Burada 200 memur bıraktıktan sonra tekrara Gucerat'a doğru yol alan Uluğ Han, Çitor havalisinde Nusret Han'la birleşti. Halaçlar, Çitor'dan hareketle Banas nehrini geçip, Radosa kalesini ele

⁶⁴ Bu savaşın kazanılmasında Zafer Han'ın dirayetli bir surette direniş göstermesinin etkisi büyüktür. Zira savaş esnasında atının vurulmuş olmasına rağmen yaya olarak mücadele eden Zafer Han'ın gayretine, Kutluğ Hâce hayret ederek ona kendisiyle gelirse babası Duva Han tarafından daha yüksek rütbeyle taltif edilebileceği teklifi sunulmuş, Zafer Han bunu dahi reddederek savaşa devam etmiştir (Bkz. Kortel, 2000: 268).

⁶⁵ Ziyâeddin Barâni'nin *Tarih-i Firûzşâhi* isimli eserinde Alâeddin Muhammed'in, kendi zamanına kadar unutulmayan bir hükümdara benzemek hevesinde olduğu-ki bu minvalde "Skenderü's-Sânî" olarak anılmak istediği belirtilir. Böyle büyük kudrette bir sultan olabilmesi dönemin konjonktürü münasebetiyle Kuzey Hindistan'ın elde tutulması ve nihayetinde Güney Hindistan'ın ele geçirilmesiyle gerçekleştirilebilirdi. Bundan dolayı onun yegâne hedefine ulaşmasının anahtarı Hindistan'dı diyebiliriz (Bkz. Konukçu, 1976b: 794-795).

geçirdi. Devamında Gucerat'a giren ordu, başkent Ahilvara'ya hücum etti. Gucerat racası Karan Baghale, kuvvetli ordusu olmasına rağmen mağlup olup Devâgirî racası Râmâçandra'ya sığındı (Kortel, 1998: 756).

Gucerat'ın merkezini düşüren Halaç ordusu bu raddeden sonra üçe ayrılarak harekâtına devam etti. Bunlardan Uluğ Han komutasındaki ordunun bir kısmı Karan Baghale'yi takiple görevlendirilmişken, Uluğ Han geri kalan ordusuyla Somnât'ı ele geçirdi. Öte taraftan Halaç ordusunun üçüncü kolu Nusret Han komutasında kıyı şehri olan Kambay'ı fethetti. Fethedilen Gucerat şehirlerinden yüklü miktarda değerli eşya elde edildi. Ayrıca eşyalardan ziyade 1.000 dinara alındığı için "Hezârdînâr" ismiyle anılacak olan "Kâfûr" isimli bir köle Kambay'da ele geçirilmişti. Bu şahıs, Alâeddin Muhammed Halacî'nin seçkin adamları arasına girip hükümdar nâibliğine kadar yükselecek, Güney Hindistan fetihlerinde başrol oynayacaktır (Kortel, 1998: 757).

Halaçlar, Gucerat'ın ele geçirilmesinin ardından Delhi'ye iki haftalık yol mesafesinde olan Ranthambor kalesine harekât düzenledi. Fakat bu süreç Gucerat'ın ele geçirilişi kadar kolay olmadı. Zira Sultan Alâeddin Muhammed Halacî'ye karşı isyanlar meydana geliyordu (Bayur, 1987: I, 308). Bu isyanların ilk halkasını Gucerat seferi dönüşünde isyan edip Ranthambor racası Hammîr Deva'ya sığınan kardeşi Kebrû başlatmıştı. Halaç ordusu bunun da etkisiyle Ranthambor'a yürüdü. Yol üzerinde bulunan Chain kalesini ele geçiren ordu, Alâeddin Muhammed Halacî'nin, Hammîr Deva'dan kardeşini istemesi, fakat olumlu yanıt alamaması nedeniyle Ranthambor'u muhasara altına aldı (Kortel, 1998: 758).

Gucerat harekâtında olduğu üzere muhasarayı Uluğ Han ve Nusret Han yönetiyordu. Fakat Nusret Han'a kuşatma esnasında kaleden atılan bir taş isabet ederek ölümüne neden oldu. Onun ölümü orduda buhrana sebebiyet verdi. Bu buhrana kaleden yapılan çıkartma harekâtı eklenince Halaçlar iyice müşkül duruma düştü. Alâeddin Muhammed Halacî tüm bu aksiliklerin vuku' bulması üzerine Delhi'den seferi yönetmek üzere harekete geçti. Fakat daha yeni yol almışken, Delhi'de yeğeni Vekil-i Dar Eğit Han isyan etti. Dönüp bu isyanı bastırmak zorunda kalan Alâeddin Muhammed Halacî, kuşatmaya geç katılabildi (Kortel, 1998: 759).

Ranthambor kuşatması Halaçlar için çok zorlu geçti. Zira kale çok müstahkem olup iyi savunuluyordu. Fakat Alâeddin Muhammed'in feraseti savaşı Halaçlar lehine döndürdü. Zira o kuşatmaya inatla devam etmiş, bu vesileyle uzun kuşatma, kalenin iaşesinin bitmesine sebebiyet vermişti. Bu durum karşısında Hammîr Deva, Hind geleneği mucibince büyük bir ateş yaktırıp kadın ve çocukları yaktıktan sonra son bir hurûc harekâtı yaptı. Bu harekât kendisinin ve yanındakilerin ölümüne neden olmuş, Ranthambor kalesiyse 1301'de düşmüştür (Kortel, 1998: 759-761).

1301'den sonra Halaçların, Hindular üzerine askerî harekâtları Telingana üzerinde yoğunlaştı. Evvela Ranthambor'a vali olarak bırakılan Uluğ Han bir sefer tertip edeceği sırada öldü ve sefer tatbik olunamadı. Aradan iki yıl geçmesinin ardından Alâeddin Muhammed, Çitor'a sefer düzenlerken Emîr-i Dad Melik Fahreddin Cavna ve Karra valisi Melik Çahcû'yu, Telingana'nın merkezi Varangal'e gönderdi. Fakat mesafenin uzun olması ve mevsim şartlarının da elverişsiz cereyan etmesi, Halaç ordusunu Varangal önlerinde bitkin düşürdü. Bu bitkinliği Varangal racası II. Pratapa Rudredeva değerlendirerek onlara ağır bir darbe indirdi. Nihayetinde Halaçlar başarısız bir surette geri döndüler (Kortel, 2015: 3-4).

Halaç ordusu Varangal önlerinde mağlup olurken, Alâeddin Muhammed Halacî, Çitor'u muhasara altına almış bulunuyordu. Söz konusu muhasara sekiz ay sürdü ve çaresiz kalan Çitor racası Raca Ratan Singh, kadın ve çocukları yaktıktan sonra şehri terk etti. Böylelikle şehir 1303 tarihinde Halaçların eline geçmiş oluyordu. Sultan Alâeddin onlara karşı ılımlı bir politika yürüttü. Zira Çitor racası bir müddet sonra Alâeddin Muhammed Halacî'ye sığındı ve onun tarafından affedildi. Ardından oğlu Hızır Han'ı Çitor'a vali yapmış olmasına rağmen, yerel halk razı gelmeyince "Mal Deva" isimli Hind soylusunu vali olarak görevlendirdi. Çitor'a uyguladığı bu politik yaklaşım vesilesiyle Alâeddin Muhammed Halacî, hükümranlılığı boyunca bölgeden her yıl düzenli vergi, hediye ve gerektiğinde askerî yardım aldı (Kortel, 1998: 762).

Halaçların Güney Hindistan seferleri 1303 tarihiyle duraksadı. Çünkü kuzeyden Moğol tehdidi tekrar peyda olmuştu. Halaçlar Hind seferleri münasebetiyle oldukça yıpranmıştı. Çünkü Telingana'da bir bölük Halaç ordusu tahrib edilmiş, Alâeddin Muhammed Halacî'nin komutasındaki ordu ise uzun bir muhasara süreci geçirmişti. Tüm bu umumi ahval Moğolların elini kolaylaştırdı. Kaynaklarda Turgay idaresinde 120.000

ila 200.000 olarak belirtilen Moğol ordusu, Delhi'yi ağır bir kuşatma altına aldı. Söz konusu kuşatma iki ay sürdü. Fakat Turgay, Halaçlar üzerinde kesin bir üstünlük sağlayamadı. Delhi havalisini yağmalamaktan başka kazanç elde edemeyen Moğol ordusu amacına ulaşmadan geri döndü (Kortel, 2000: 270-271).

1305 yılında Amroha'da, kaynaklarda 30.000 civarı gösterilen Halaçlarla, 40.000 ila 50.000 arası olduğu belirtilen Moğollar yine karşı karşıya geldi. Söz konusu savaşı Halaçlar kazandı ve Moğol ordusu ağır bir tahribata uğratılarak ordu kumandanları Ali beg ve Tartak ele geçirildi. Ele geçirilen bu kumandanlar Müslümanlığı kabul etseler de, Sultan'a karşı samimi olmadıklarından dolayı öldürüldüler. Bu durum üzerine Moğollar intikam almak için 1305-1306 tarihinde Kebek komutasında Sultanlığa saldırmak üzere harekâta geçti. Halaç ordusu, Kahkor mıntıksasında Moğolları durdurarak ağır bir yenilgiye uğrattı (Kortel, 2000: 270-277, Durak, 2000: 117-119).

Çağataylılar Halaçlara karşı giriştiği harekâtların hiç birisinde zafer elde edemediler. Son seferlerini 1307-1308 tarihinde gerçekleştirdiler. Bu tarihlerde meydana gelen iki Moğol saldırısı da durduruldu. İlk saldırı; Moğolların Sivelek'i yağmaladıktan sonra Ravi nehri kıyılarına gelip, burada pusuya yatan Halaçlar tarafından tahribe uğramaları, geri kaçarkense daha önceden geçitlerin tutulmuş olmasından dolayı ağır kayıplar vermeleriyle sonuçlandı. Aynı tarihlerde yine bir saldırı gerçekleşti, fakat bunda da muvaffak olamadılar. Moğol saldırıları intikam odaklı gerçekleşmişti. Zira her sefer neticesinde Moğol askerleri ölmekle birlikte ele geçirilen kumandanları da katlediliyordu. Bu da diğer bir intikam seferinin meydana gelmesine neden oluyordu. Fakat her seferinde orduyu komuta eden Moğol kumandanlar ele geçirilip katledilmiştir (Kortel, 2000: 277-278, Durak, 2000: 119-120).

Çağataylılar; kavimdaşları İlhanlı Devleti Anadolu'da rahat surette istediğini elde ederken, Altınorda Hanlığı Karadeniz'in kuzeyinde sağlam bir hâkimiyet tesis ederken, onlar Kuzey Hindistan'da Halaç seddini aşamadılar. Zaferlerle dolu Moğol tarihi, mağlubiyetler silsilesine Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî'nin eliyle maruz kaldı. Ayrıca Halaçlar, Moğollara karşı sadece savunmada kalmadı. Delhi Türk Sultanlığı'nın Tuğluk hanedanının kurucusu Tuğluk Han, Halaç-Moğol savaşları esnasında Dîlpâlpûr ve Lâhor'da üstün başarılar gösterdi (Köprülü, 1978: 279-280). Bu başarıları neticesinde Alâeddin Muhammed, onu Moğollar üzerine taarruzla görevlendirdi. Tuğluk, Kâbul,

Gazne, Gandhara ve Germsir bölgelerine düzenli akınlar yaparak Moğol sınırlarını tehdit edip, onları haraca bağladı (Kortel, 2000: 278-279; Cöhce, 2002: 1236-1237).

Alâeddin Muhammed, Kuzey Hindistan'da Moğol galesiyle uğraşırken, Halaçlar Güney Hindistan'da da muvaffakiyetler elde ediyordu. 1309'a kadar Mâlvâ, Devâgirî, Sivâna ele geçirildi. 1309 sonrası ise Melik Hezâr Dînârî komutasında kapsamlı bir harekât meydana geldi ve böylelikle 1310'a kadar Telingana Racalığı'nın merkezi Varangel ele geçirilerek Dekkan bölgesi tamamen kontrol altına alındı. Melik Hezâr Dînârî 1311 tarihindeyse Dvârasamudra ve Ma'bar'ı ele geçirdi (Kortel, 1998: 762-767; Konukçu, 1976b: 795-797; Cöhce, 2002: 1237-1238). Ardından 1312 yılında Devâgirî Racalığının ödemekle memur olduğu vergiyi ödememesi üzerine Melik Hezâr Dînârî bölgeye gönderildi ve onun komutasındaki Halaçlar Devâgirî Racalığı'nı kontrol altına aldı (Kortel, 1998: 777-778).

Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî'nin, iktidarı boyunca başarılı oluşunun nedeni, onun reformist bir anlayışa sahip olmasından ileri geliyordu. Özellikle meşveret sistemine önem verip, ileri gelen emirlerin görüşleri çerçevesinde sosyal ve ekonomik alanda önemli adımlar attı. Bu adımlar siyasî başarıyı tetikledi. Ekonomik reformun en temel taşı mîrîleşirmeydi. O vakıf ve zengin ahalinin mallarını müsâdere ederek tek elde topladı. Halkın müreffeh yaşayabilmesi için fiyatları sabitleyerek narh sistemini tatbik etti. Vergi alımını gelirlere göre düzenledi. Üretim fazlası tahılları Delhi'de depoladı. Tüm bunlar halkı refaha ulaştırmıştı. Bu minvalde ekonomik refah, askerî başarıları devamında getirdi (Köprülü, 1978: 280-281; Cöhce, 2002: 1238).

Siyasî reformun en temel unsuru ise "laiklik" diyebileceğimiz bir sistemi tatbik etmesinden ileri geliyordu. Zira din adamlarının siyasete yön vermesine müsaade etmedi ve yaptığı uygulamalarda dinî akidelerin uygunluğuna bakmaksızın hareket etti. Hatta Hindular üzerindeki nüfuzunu ebedî kılabilmek için yeni bir din tesisi girişiminde bulunmuştur (Köprülü, 1978: 280-281). Hindistan'ı elde tutmada dinî hamlelerin yanı sıra bir Hind hükümdarının kızıyla evlenerek onlarla akrabalık bağı kurmuştur (Galip-Gömeç, 2013: 84).

Hindlilere uyguladığı bu ılımlı diyebileceğimiz politikayı Moğollara tatbik etmemiştir. Zira İlhanlı hükümdarı Olcaytu, kızını Alâeddin Muhammed'e vermek

suretiyle onunla bir akrabalık kurmak, bu akrabalığı ise siyasî ortaklığa dönüştürerek, Çağatay Hanlığını kısaca almak istemiştir. Fakat Alâeddin Muhammed, bu teklifi reddetmiştir. Ayrıca o, Fîrûz-Şâh Halacî devrinde Delhi’de yerleştirilen Moğolların bazı isyanlara karışarak huzursuzluk çıkarması nedeniyle onları katletmiştir (Kortel, 2000: 279-280).

Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî, Kuzey ve Güney Hindistan hâkimiyetini tek elde toplamıştı. Bu vesileyle onun Hindistan Türk tarihinin İskender’i olduğunu söyleyebiliriz. O, 1316 tarihinde yakalandığı hastalık nedeniyle, devlet yönetiminden mahrum kaldı ve kısa sürede öldü. Onun üzerinde nüfuzunu genişletmiş olan Melik Hezâr Dînârî’nin etkisiyle, Alâeddin Halacî’nin oğlu Ömer, Şehâbeddin unvanıyla tahta geçti. Şehâbeddin’in sultanlığı etkisizdi. Zira yaşı küçük olduğundan dolayı hükümdar nâibi Melik Hezâr Dînârî devlet yönetimini idare ediyordu. Bu minval üzere merkezden önde gelen Halaç beylerini uzaklaştırdı. Mübarekşâh hariç tüm şehzadelerin gözlerine mil çekildi. Şehzadelerin annesi dâhil hepsi hapsedildi (Cöhce, 2002: 1238-1239; Köprülü, 1978: 281).

Melik Hezâr Dînârî, Mübarekşâh’ın da gözlerine mil çekmek istemiş, fakat bu devlet merkezinde tepkiye neden olunca nâib, saray ricali tarafından suikast ile öldürülerek bertaraf edilmiştir. Devamında hapisten kurtulan Mübarekşâh, kardeşinin nâibliğini kısa bir süre yaptıktan sonra onu hapsederek 1316’da devlet yönetimini ele geçirdi. O, bu raddeden sonra Sultan Kutbeddin Mübarekşâh unvanıyla anıldı (Kortel: 2017: 59-60).⁶⁶

Sultan Kutbeddin Mübarekşâh, babasının uyguladığı politikaların tersini izledi. Koyduğu kanunları kaldırdı. Narh’ı kaldırdı, mîrîleştirilen mülkleri özel mülke çevirdi. Hazineden plansız yardım dağıttı. Onun uyguladığı ekonomi politikaları, babası devrinde dolan hazinenin tahribe uğramasına sebep oldu. Ayrıca devlet merkezinde Halaç nüfuzu yerini Hindlilerin nüfuzuna bırakmaya başladı. Kendisine nâib olarak “Hasan” adlı Guceratlı bir gulamı, Husrev Han ismiyle tayin etti. Aynı nâib tarafından ihanete

⁶⁶ Mübarekşâh’ın tahta geçişini diğer bir anlatıma göre o, hapsedilmemişti. Fakat gözlerine mil çekilip hapsedilmek üzere Melik Hezâr Dînârî tarafından onun üzerine bir ordu gönderildi. Söz konusu orduyu ikna eden Mübarekşâh, saraydaki taraftarlarının da desteği ile Melik Hezâr Dînârî’yi bıçakla öldürttü. Nihayetinde kardeşi Ömer’i hapseden Mübarekşâh, Kutbeddin unvanıyla tahta oturdu (Cöhce, 2002: 1239).

uğrayarak, dört yıllık saltanatının neticesinde 1320’de öldürüldü. Onun ölümü Halaç hanedanının sonu olmuştur (Kortel, 2017: 60-63).

Kutbeddin’in hükümranlığı esnasında Hindistan’da mahallî yönetimler isyan etmiş, fakat bu isyanlar bastırılmıştır. Ayrıca o, yönetimi esnasında *halife* unvanını açık surette kullanarak (Ek 27, Ek 28) devletin başkenti Sîrî’yi⁶⁷, paralarda “Dâru’l-Hilâfe”, “Beytü’l-Hilâfe”, gibi ibareler kullanarak hilâfet merkezi olarak ilan etmiştir. Zira o dönemde Abbâsî Halifeliği’nin yıkılmış olması ve son halifenin Memlûklülere sığınmış olmasının bu duruma olanak sağladığı kuvvetle muhtemeldir (Kortel, 2017: 66). Fakat devletin bu İslâmî imajı, Hindlilerin yönetimi ele geçirmesiyle sarsıldı. Hindliler, Halaç beylerini bertaraf etti. Kur’an’a mugayir uygulamalar yaparak kurban kesilmesini yasakladılar (Cöhce, 2002: 1239).

Husrev Han liderliğindeki Hindlilerin hâkimiyetleri uzun sürmedi. Zira devlet merkezinde onlara karşı muhalefet söz konusuydu. Dilpâlpûr valisi Melik Gazi Tuğluk, oğlu Mirahur Fahreddin’in çağrısı ile devlet merkezine gelip, muhaliflerin desteğiyle Husrev Han’ın ve dolayısıyla Hindlilerin hâkimiyetine 1320’de son vererek, 1414’e kadar sürecek olan Delhi Türk Sultanlığı’nın “Tuğluk Hanedanı” evresini başlatmış oldu (Konukçu, 1996: 60).

3. HALAÇ GÖÇLERİ

VII-X. yy.’larda Halaçlar Türklük özelliklerini muhafaza etseler de bilhassa IX. yy.’dan itibaren Tohâristan’ın merkezinden uzaklaştıkça asimile olmaya başladılar. Tohâristan, Zabulistana ve Kâbul’da varlık gösteren Halaçlar, X. yy.’dan sonra daha farklı bölgelere göçe ettiler (Ek 7, Ek 8). Bu göç Tohâristan’ın güneyinde bulunan Hind coğrafyası ve batıda Fars ve Anadolu diyarına doğru gerçekleşti.

Halaç göçlerinin İran ve Anadolu’ya doğru olanı muhtemelen Zabulistan’da bulunan Halaçların göçleriydi. Bu göç hareketliliğinde şüphesiz siyasî otorite boşluğunun etkisi olmakla beraber XIII. yy.’da meydana gelen Moğol istilasının da büyük etkisi vardı. İran’ın doğusunda İlhanlı Sultanı Ebû Said Bahadır Han devrinde (1317-1335), bu

⁶⁷ Moğolların 1303’de Delhi’yi kuvvetli bir kuşatma altına almasından dolayı, Sultan Alâeddin daha güvenli olduğundan dolayı devlet merkezini Sîrî’ye taşımıştır (Kortel, 2000: 270).

devletin ordu gücünde Halaçlar mevcuttu. Batı İran'da ise Celayirlilerden Hüseyin b. Üveys devrinde (1356-1374) Emîr Ahmed isimli bir Halaç reisi vardı (Konukçu, 1997a: 229). Timur devrinde ise (XIV. yy.'ın sonları) Save, Kum ve Kaşan'da Halaç mevcudiyeti söz konusudur. Güney Azerbaycan'da, Mugan, Tebriz, Maku, Urumiye, Meraga bölgelerinde "Halaç" isimli yerleşkelere rastlanmıştır. Onlar söz konusu bölgelerde XVII. yy.'da varlık gösterdiler. En nihayetinde Halaçlar Azerbaycan yolu vasıtasıyla Anadolu'ya da geçmiştir. Anadolu'da Kuzey Batı Karadeniz, Orta ve İç Anadolu'da Halaç, Halaçlı ve Halaçlar olmak üzere yer isimleri mevcuttur (Tezcan, 2014: 346).⁶⁸

Halaçların batı göçleri anlatılan minval üzere iken güney göçlerinin bölgeye yakın olması münasebetiyle büyük oranda Kâbul'da bulunan Halaçlar eliyle gerçekleştiği kuvvetle muhtemel görülmektedir. Bu vesileyle XI-XIV. yy. süresince Halaçlar, Delhi ve Bengal'e yayıldılar. Halaçlar'dan Zabulistan'ın merkez şehri Gazne'de bir zümre kalmıştır. Bu kitle asimile olarak Gilzeyler adı altında değişime uğramıştır. Zira Halaç/Halacî/Hılci isimleri Gilzey/Gilzi/Gilci isimleriyle benzerlik gösteriyor.⁶⁹ Afganlılar arasında yaşayan Halaçların, isimsel, dilsel ve etnik değişime uğraması gayet doğaldır (Tezcan, 2014: 340; Tezdjan, 2018: 16; Haig, 1983: 108; Esin, 1972: 59, Abaev, 2018: 33-34).

Halaçlar Kuzey Hindistan'dan güneye inerek Hindistan içlerinde daha faal oldular. Bengal'i fetheden Halaçlar, Leknevti'de 1202-1230 arasında Muhammed Bahtiyar'ın öncülüğünde bir hanedan kurdular. 1290-1320 arasındaysa Delhi'de yönetimi

⁶⁸ Yerleşke isimlerinin birbirleriyle benzerlikleri, o bölgelerde aynı kavimlerin yaşamış olduklarına işaret eden önemli bir emaredir. Hele ki söz konusu isimler çoğunluk gösteriyorsa, bu durum daha büyük bir önem teşkil eder. Bu çerçevede Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde "Halaç", "Hallaç", "Halaçlı" ve "Hallaçlı" isminde köy ve mahalle adlarına rastlanmıştır. "Halaç" isminde köye sahip olan iller, ilçeleriyle beraber şu şekildedir: Niğde'nin Bor ilçesi, Sakarya'nın Hendek ilçesi, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesi. İstanbul'un Ümraniye ilçesinde ise "Halaç" isminde bir mahalle vardır. "Hallaç" isminde mahalle ve köye sahip olan iller, ilçeleriyle beraber şu şekildedir: Antalya'nın Finike ilçesinde bir mahalle, Denizli'nin Merkezefendi ilçesinde bir mahalle, Afyon'un Şuhut ilçesinde bir köy, İstanbul'un Çatalca ilçesinde bir köy. "Halaçlı" isminde köye sahip olan iller, ilçeleriyle beraber şu şekildedir: Kastamonu Merkez'de, Kırşehir'in Çiçekdağı ilçesinde, Yozgat'ın Şefaati ilçesinde, Tokat'ın Reşadiye ilçesinde, Giresun'un Tirebolu ilçesinde. Ankara'nın Gölbaşı ilçesindeyse "Halaçlı" isminde bir mahalle vardır. Halaçlı ismine benzerliğinden dolayı Zonguldak'ın Ereğli ilçesinde bulunan "Halaçlı" Köyü de bu kategoriye sokulabilir. "Halaçlar" ve "Hallaçlar" isminde köye sahip olan iller, ilçeleriyle beraber şu şekildedir: Uşak'ın Banaz ilçesi, Balıkesir'in Havran ilçesi, Bolu'nun Gerede ilçesi, Aydın'ın Çine ilçesi (Köprülü, 1987: 115; Köylerimiz, 1968: 263). Anadolu ve İran'dan başka Kırım'da ve Rusya'nın Voronej şehrinde "Halaç" isimli yerleşkelere rastlanır (Konukçu, 1997a: 229).

⁶⁹ İsimsel benzerlikten başka Gilzeylerin, Halaçlara bağlı olduğuna dair delil bulunmamaktadır. Ayrıca onların "Afgan" olduklarını belirten ilim adamları bulunmakla beraber, "Türk" ve yerel unsurların karışımından müteşekkil bir kabile olduklarını ileri süren ilim adamları da vardır (Dames, t.y.: 771).

ele geçirerek Hindistan'ın daha da içlerine yayıldılar. Nihayetinde Mâlvâ'da 1436 yılından 1531'de Gucerat Sultanlığı son verene dek bir hanedan tesis ettiler (Konukçu, 1997b: 227-228).

Halaçların Tohâristan'dan uzaklaştıkça Türk kimliklerini büyük oranda kaybettikleri daha önce belirtildi. Zira yaşadıkları bölge, çeşitli etnik unsurların hâkim olduğu bölgelerdi. Tarihin pek çok merhalesinde görülmüştür ki, baskın olan kitlesel güç, az olanı bünyesine katarak asimile eder. Bu minval üzere Hindistan ve Fars diyarı söz konusu “doğal asimilasyon” için gayet uygundu. En nihayetinde günümüze dek Bengal, Delhi, Mâlvâ gibi bölgelerde “Halaç” izinden söz edilmesi güçtür. Fars diyarında ise bahsi edilen asimilasyon tam manasıyla gerçekleşmemiştir. Zira günümüzde Kum eyaletinin Halâcistân bölgesinde baskın olmak kaydıyla Halaçlar hâlâ varlıklarını sürdürüyorlar (Tezcan, 2014: 347; Konukçu, 1997a: 229).

SONUÇ

Tohâristan bölgesinin İran, Türkistan ve Hindistan için kritik bir öneme sahip olduğunu görüyoruz. Zira bölge, güneyde Hindistan, kuzeyde Mâverâünnehir, batıda Sistân, doğuda Bedehşân ile çevreleniyor. Böylelikle doğu ve kuzeyde Türkistan, batıda İran, güneyde Hindistan'a geçiş sağlamada kavşak görevi görüyor. Coğrafyanın söz konusu özelliği tarih boyunca siyasî yapısını etkiledi. Çünkü bölgede kurulan güç, doğu ve batıdan gelen akınlara maruz kalıyordu. Tarihsel olaylar çerçevesinde Tohâristan'da müreffeh yaşamının yegâne yolunun, İran ve Hindistan'da siyasî nüfuzu etkin tutmak ve böylelikle doğudan gelen kavimlere karşı sağlam durmaktan geçtiğini saptadık.

Siyasî ve sosyokültürel yapısı zengin olan Tohâristan'da, Orta Çağ'da "Halaç" isimli bir Türk kavmi etkindi. Söz konusu kavmin Âmuderyâ'nın güneyine ne zaman indiği bilinmiyor. Halaçların ismi, Çin, Baktriya, İslâm ve Türk kaynaklarında görülüyor ve bu kaynaklar Halaçların Türk olduğunu belirtiyor. Hatta onların "Eftalit" kalıntısı olduğunu belirten kayıtlar da vardır. Halaçların yaşadığı Tohâristan bölgesinin "Eftalit" sahası ile birebir örtüşmesi ve Eftalitlerin, bünyelerinde birçok topluluğu barındırmış olmaları, bu fikri destekler niteliktedir. Halaçların Karluklarla da bağlantısı kurulmuş, fakat bu durumun Arap imlâsından kaynaklandığı ve iki kavmin farklı olduğu görülmüştür. Nihayetinde Faruk Sümer, Halaçları Oğuz boyları arasına dâhil etmiş, fakat bu görüşün de sağlam temellere oturmadığı saptanmıştır. Tüm neticeler çerçevesinde onların; bağlantı kurulmaya çalışılan diğer Türk gruplarından ayrı, müstakil bir Türk grubu olduğunu kesin olarak söylemekle beraber, "Eftalit" kalıntısı oldukları savını da ihtimal dâhilinde tutabiliriz.

Halaçların Türk olduğu sonucuna net bir şekilde varabiliriz. Fakat "Aşina" soyuna mensup olmaları zayıf bir ihtimal gibi görünüyor. Zira kullandıkları, *rutbil/ilteber* gibi unvanlar "Aşina" soyuna mensup olmayıp, Kağanlığın batı bölgesinde yönetici olan ikincil vasıftaki beyleri ifâde için kullanılıyordu.

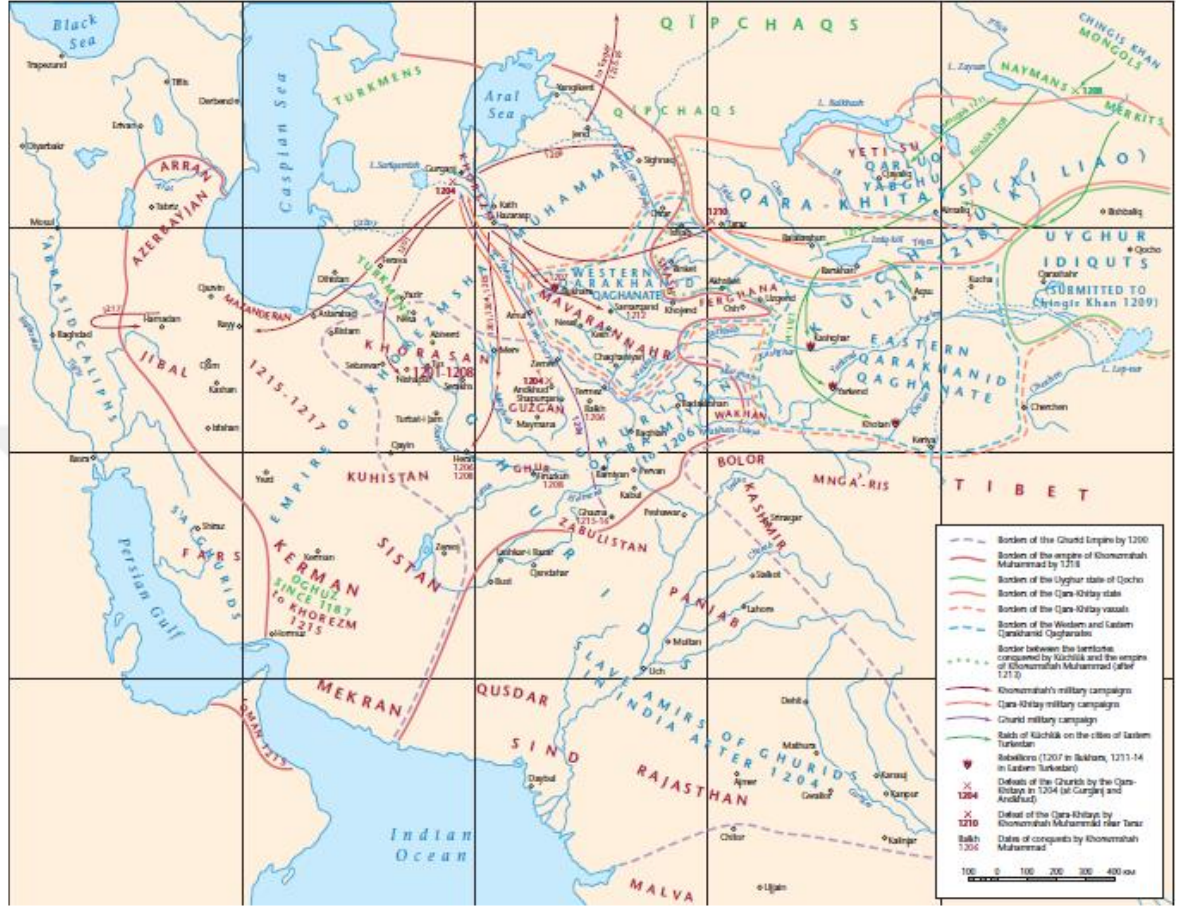
Halaçlar, İslâm akınlarına karşı Zabulistan ve Kâbul'da önemli mücadelelere giriştiler. Zabulistan'da "Rutbil" isimli hanedanla boy gösterirken Kâbul'da "Kâbul-Şâhîler" eliyle rol oynadılar. Aynı süreçte Herat merkezli olup Belh Yabguluğu'nu elinde bulunduran Tarhan Nizek de İslâm akınlarında etkinlik gösterdi. Onun bir "Halaç" beyi

olduğu üzerine fikirler beyan edilmektedir. Bu görüş nümizmatik veriler üzerinden aktarıldı ve orada özellikle “Hitivira Kharalaca” yazılı sikkelerden bağlantı kurulduğu, fakat o sikkelerin “Tarhan Nizek” adına değil, Kâbul-Şâhı, “Horasan Tegin-Şâh” adına basıldığı gözler önüne serildi. Bu vesileyle Tarhan Nizek’in, Halaçlara mensubiyeti tartışmalıdır.

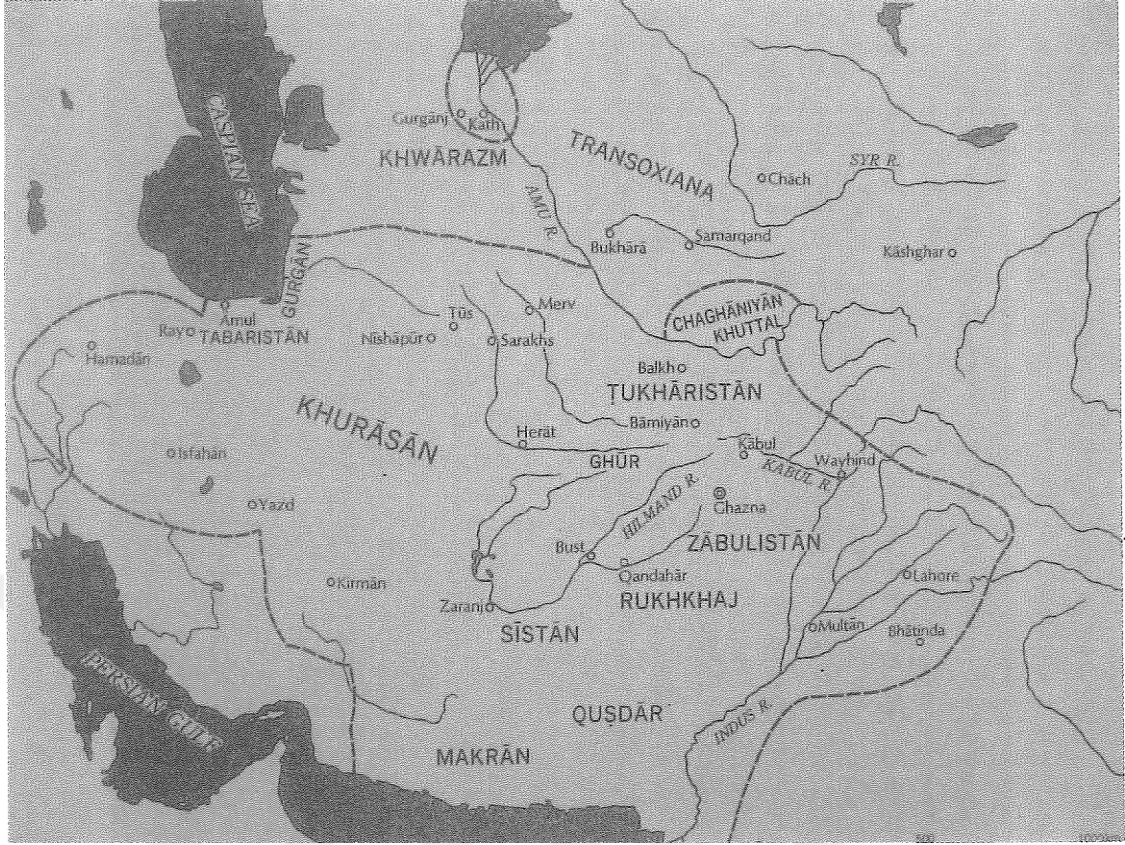
Halaçların Kâbul merkezli devletleri XI. yy.’da ortadan kalktı. Onlar bu raddeden sonra yerel hanedanların hizmetine girdiler ve özellikle XIII. yy.’da Delhi Türk Sultanlığı’nın ordu gücünde etkin rol oynadılar. Nihayetinde aynı yüzyılın sonunda söz konusu devletin yönetimini ele geçirdiler ve Halacler evresini XIV. yy.’ın başlarına kadar sürdürdüler. Bu dönemde Halaçlar, Kuzey Hindistan’ı Moğol istilalarına karşı korurken, Güney Hindistan’ı fethettiler. Onlardan bir kısım Güney Hindistan’a yayılarak asimile oldu. Bir kısım “Halaç” zümresi ise İnan, Azerbaycan ve Anadolu’ya göç ederek isimsel varlıklarını muhafaza etmiş, Tohâristan’ın Gazne bölgesinde kalanlarsa asimile olarak “Gılzey” ismini almıştır.

EKLER

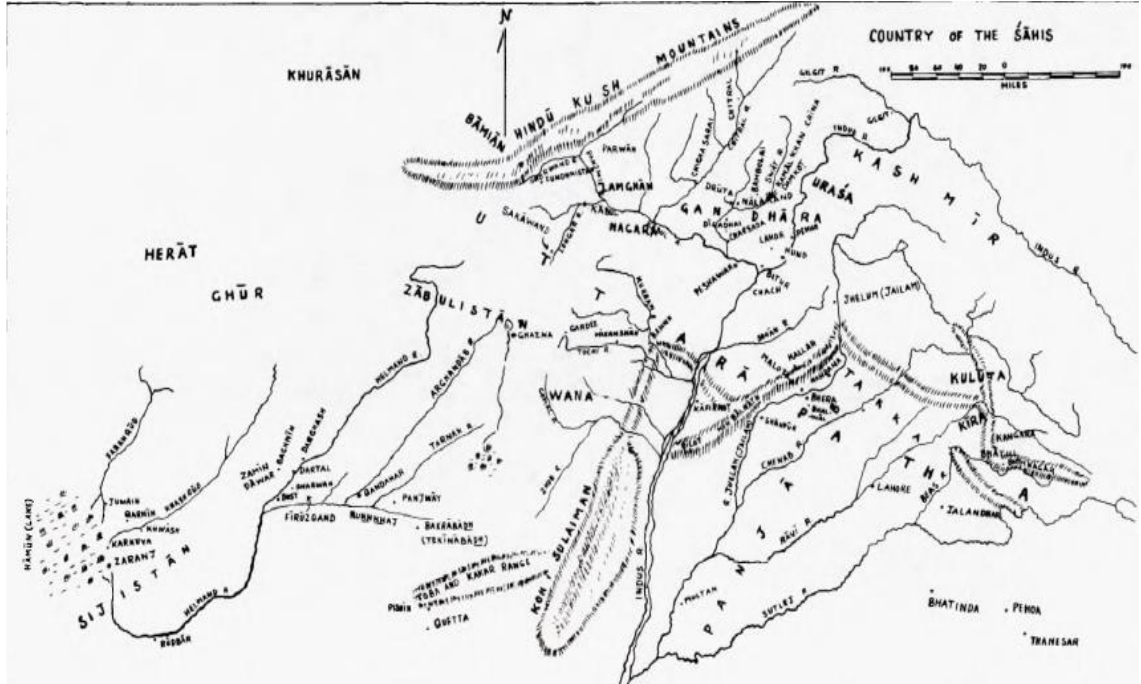
A) HARİTALAR

Ek 1: Horasan ve Toharistan Bölgelerini kapsayan harita (Bregel, 2003: 35).

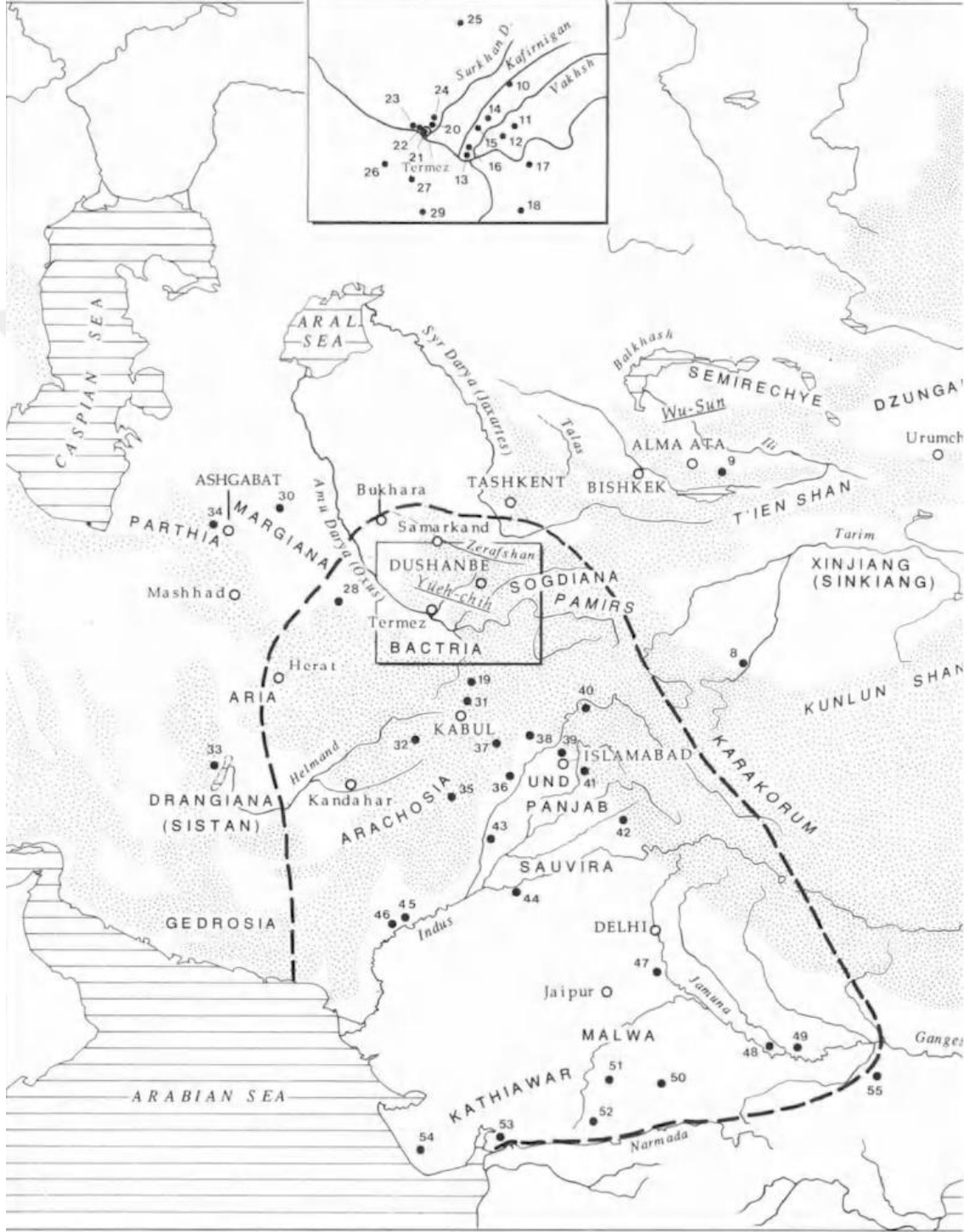
Ek 2: Horasan ve Tohâristan Haritası (Tezcan, 2014: har. 5).

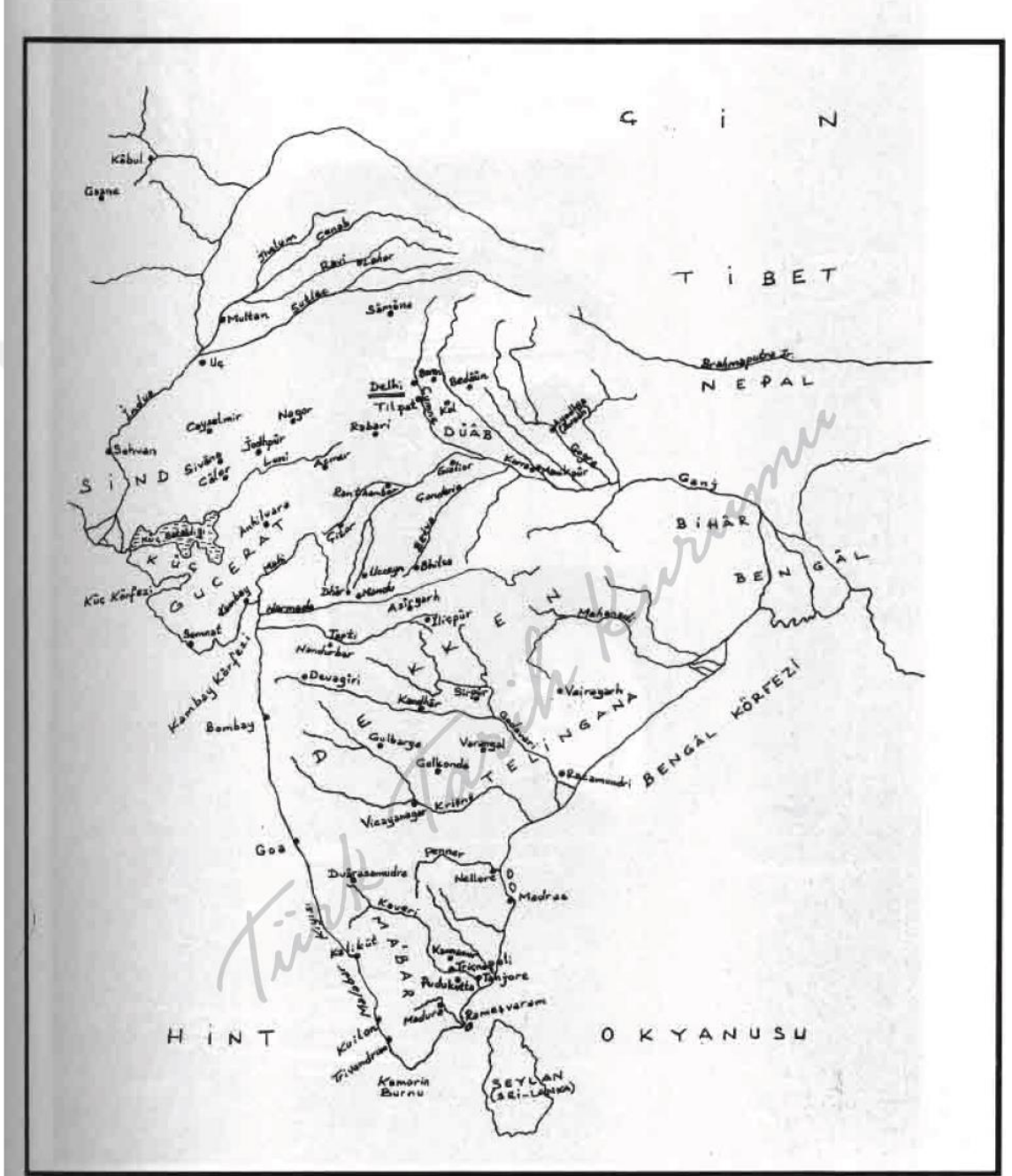
Ek 3: Sistân, Zabulistan ve Gandhara'yı gösteren harita (Rehman, 1976: fig. 22).

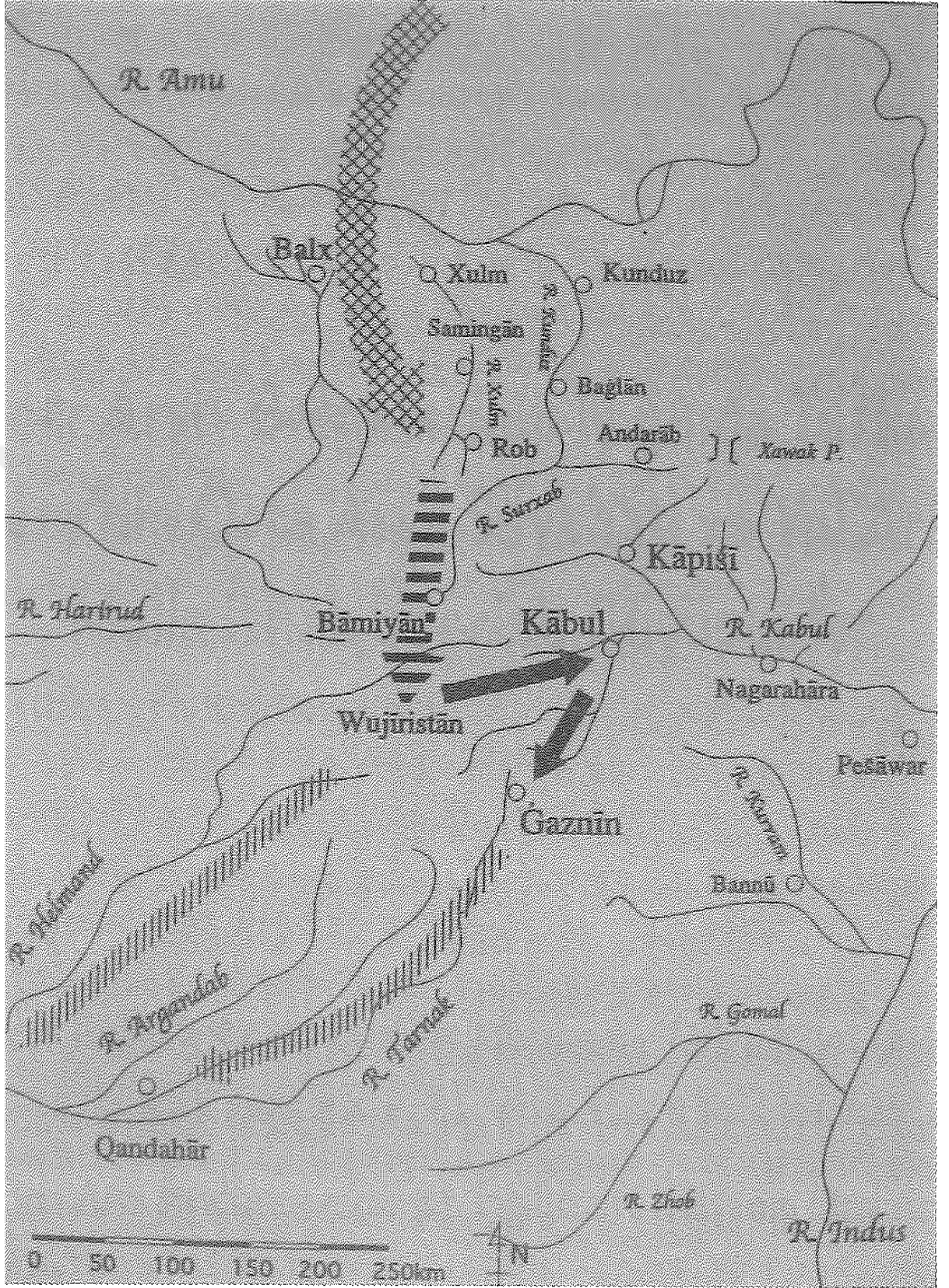
Ek 4: Sistan bölgesini gösteren harita (Bosworth, 1994: XIX).

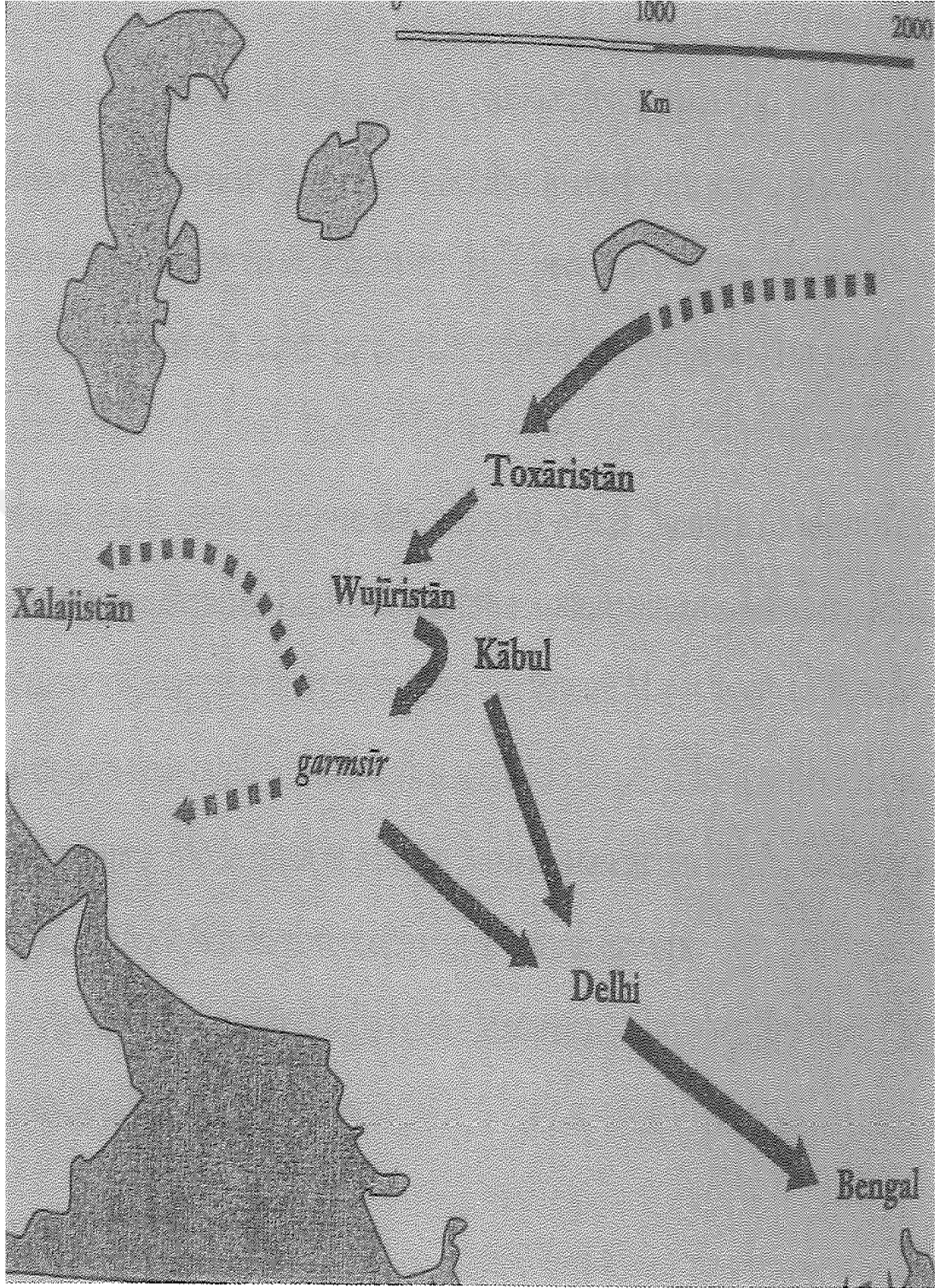
Ek 5: Mâverânnêhir, Kuzey ve Güney Hindistan'ı gösteren harita (Harmatta-vd., 1994: II, 490).

Ek 6: Halaç Sultanlığı'nın akın düzenlediği Güney Hindistan sahasını gösteren harita (Kortel, 1998: Ekler).

Ek 7: Halaçların Âmuderyâ'nın güneyine (Tohâristan ve Kâbulistan) göçlerini gösteren harita (Tezcan, 2014: har. 6).

Ek 8: Halaqların Toxârîstân'dan, Hindistan ve İrân'a göçlerini gösteren harita (Tezcan, 2014: har.7).

B) BAKTİRYA BELGELERİ

Ek 9: 699 tarihli Baktriya belgesi (Tezdjan, 2018: 154; http://www.gengo.l.u-tokyo.ac.jp/hkum/images/bact_024.jpg).

κῖρδο ἀσιδαβο δδραχμο χῖρσιγο ὀδαβο (P19) χοβο νιζαδαγο μαρηγο ἀβδδινῆο στο
καλδο κῖσο
καλδο ὠσο ἀσταδο ἀσο μανδορονιγο ρω[σο] (P20) ὀδασο μαβαρο ζαμανο κῖσο ναρσο
πιδο χαλασο ἀβαφαγο φανζο
ἀκῖδο πιδο χαλασο ἀβαφαγο φανζο[ὀδαβο] (P21) [τ]αμαχαγγο καδαγιγανο κῖσο

Ek 10: 699 tarihli Baktriya belgesinde “Halaso” isminin geçtiği kısım (Tezdjan, 2018: 155).

Ek 11: 700 Tarihli Baktriya belgesi (Tezdjan, 2018: 155;
http://www.gengo.l.utokyo.ac.jp/hkum/images/bact_025.jpg)

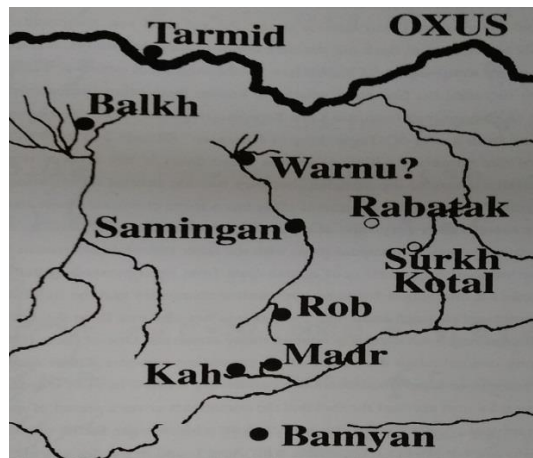
Document T

(T1) αχρονο υ' ο' η' μανο βιδδιονωσαρδο καλδο
 (T1') αχρονο υ' ο' η' μανο βιδδιονωσαρδο καλδο ναβιχτο εμο μοδδραγο μισιδο
 μανο βαγοαζμιασο στορογο τοροσανζο οισλογδο χοτολογο (T2) ταπαγλιου βιλγανου
 μανο βαγοαζμιασο στορογο τοροσανζο οισλογδο χο(T2)τολογο ταπαγλιου βιλγανου
 σαβουου χινζωιο χαλασανο οισλογδο καδαγοστανο ασο βαγο καμιρδο
 σαβουου χινζωιο χαλασανο οισλογδο καδαγοστανο φινζο ασο τασο βαγο καμιρδο
 σασκο
 λαδοιανο αβορδοαγαλγο (T3') στορογο οηζο οδο οαρσοχοδανο λιδο

βιλγανου σα(T21)βουου χινζωιο χαλασανο οισλογδο καδαγοστανο φινζο πιδο
 βιλγανου σαβουου χινζωιο χαλασανο οισλογδο καδαγοστανο φινζο πιδο

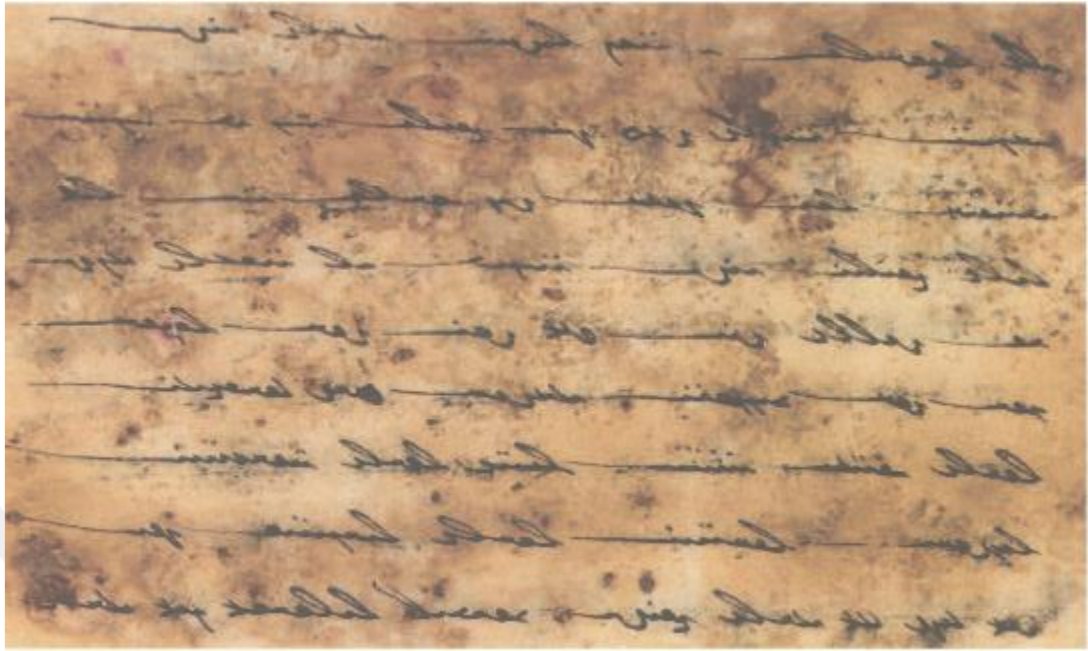
βαγαγγο πηρο οδο ταρσο οδο πιδο χοβο αφαχαλο εμο πωστιου ταβδο (T22)
 βαγαγγο πηρο [. . .] (T21) [. . . ο]δο πιδο χοβο αφαχαλο εμο πωστιου ταβδο
 ταδο χοζο οαοαρο οδο παρομανο βοοαδο οδο πιδδι σαχοαנו αβσινο καδαγοστανο
 ταδο χοζο οαοαρο βο[ο]αδο οδο πιδδι σαχοαנו αβσινο καδαγοστανο
 ποροβαργο πιδογαμοβαργο σταδο οδο βαραλ(T23)βαγο
 ποροβαργο πιδο[γαμο](T22)[βαργο νομ]αρογαργο <σταδο> οδο βαραλβαγο

Ek 12: 700 tarihli Baktriya belgesinde “Kutlu Tapaglıg Bilge Sevüg”, “Halaç halkının prensesi”, “Büyük Türk prensesi” ibarelerinin geçtiği kısımlar (Tezdjan, 2018: 156).

Ek 13: Baktriya vesikalarının bulunduğu Kuzey Hindistan (Tohâristan) sahası (Sims-Williams, 1999: 247).

C) TÜRK KAYNAKLARINDA HALAÇ İSMİ

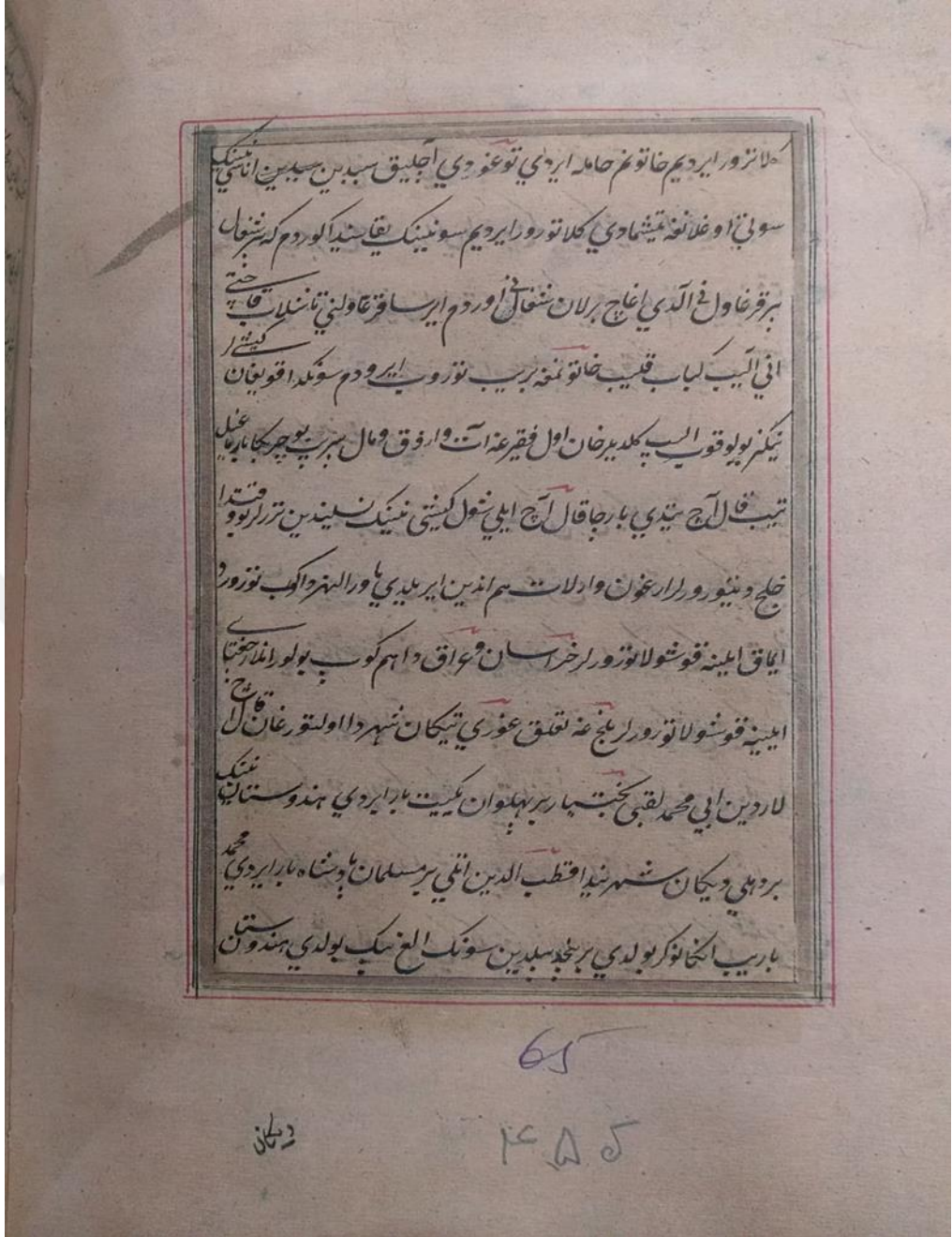

Ek 14: Oğuz Kağan Destanı'nın Uyğurca metninin 29. yaprağının dördüncü satırının dördüncü kelimesinde beliren "Kalaç" (q'l'e) kelimesi (Ağca, 2016: 304).

بعد از چند روز در عقبِ اغوز برسیدند. چون آن مرد پیش اغوز آمد، از او پرسید که کجا بودی، و چرا باز پس ماندی در راه. گفت: زنی او را اتفاقاً در راه ۱۵ وضع حملی شد و جهتِ آن توقفی رفت. اغوز از او این سخن پسندیده نداشت، او را ملامت کرد که چگونه به واسطهٔ آنکه زنی را اتفاقاً وضعِ حملی افتد، از راه باز ماند. اکنون چون تو جهتِ این کار از راه و لشکر باز ماندی، همین جای باز مان؛ و به زبان ترکی او را گفت: قال آج^۳، و معنی این لفظ آن است که ای زن بازمان.

۲۰ چون اغوز این سخن با او گفته است، او نیز آنجا باز مانده است و نام خلیج^۴ شده، به این اعتبار قومِ خلیج اتباع و فرزندان آن شخص اند؛ و بعد از آن

Ek 15: Reşideddin Oğuznâmesi'nde "Kalaç" ve "Halaç" kelimelerinin geçtiği sayfa (Hemedânî, 2015: 48).

Ek 16: Kazan Oğuznâmesi'nin Osmanlıca metninde "Kalaç" ve "Halaç" kelimelerinin geçtiği yaprak (Oğuzname Destanı, 1998: 45b).

قال
شؤله بقات ايددركه اغوز چون اصمهاى الذى فكر في بين يودته دفتدى بولك بر
عودتا و غلبوق طوعردى و اجلوق قز لوق سببيله غذا بولما مقير اول عورتك سدى كلدى
او غلابجوعى اجدى اول عورتك اى قوت استيو كى وقالدى كوددى بر جقال بر سوكلوق
طوب كندا غلابه ايت سوكلوقى بر قدردى الوب ايلتى بشورب عورتبه يدردى عورتوك
سدى كلدى اول اغلابجوعى غنى سلكه طوبردى و بر قاج كوندن صكرن كوچه ايرشيدى اغون
چونكه ياوركه هيج بر علتكه كنه اندن قلا انجيب ايتدى قالج ددرا اول لفظ اولاه

Ek 17: Yazıcızâde 'Alî Oğuznâmesinde "Halaç" bahsinin geçtiği kısım (Yazıcızâde 'Alî, 2014: 8b).

26
 قویغنه لار نیکیز بولوقیب الیب کلدی لار خان اول فقیرغ
 اطا اروق مال بریب بولوبیک برماغیل تیب قلاج بیدی
 بازجه قلاج ایله قول کنه نیک نسیلیدن نوردور لار بود قنده
 خلیج شور لار حاور انهرده کوب نوردور ایاق ایله قو
 شولا نوردور لار خسر ایله ده عراقده جم کوب بولور آنلار
 چغانای ایله قوشولا نوردور لار بلخ غم تعلق غور تیکان
 شهروه اولتورغان قلاج لار دین آت محمد لقیه مختیار
 تیکان بر بهلوان بار ایردر چند سولیم نوبه ایله تیکان نوردور
 قطب الدین آتایر بادشاه بار ایرد مسکنه ایردر محمد بادشاه
 آنکا نوبکار بولور برجه یلدرین بونک اولوغ بیک بولور نوردور
 تیکان بولور کوب بورت بولور بهار آتایر بورت
 بولور کوشه یقینده قطب الدین محمد مختیار ایله نوبکار
 قیدب آنکا یباردر محمد مختیار بهار بورت نوردور لار بهار نیک
 اکتاب جعفر بر نیده نوردور بورت بار ایرد آنک اولوغ
 نوردور نیک آت لکر ایردر لکر آنک توق یاشار
 بادشاه بار ایردر آتایر دین اول یور نوردور بادشاه

Ek 18: Şecere-i Terâkime'nin Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü A 895 (11a-65b) yer numaralı tıpkıbasımında “Kalaç” ve “Halaç” kelimelerinin geçtiği yaprak (Ebû'l-Gâzi Bahâdır Han, 2015: 96).

مُسَافِرٌ لَا يَلْبَثُ فِي مَوْضِعٍ فَيَمُرُّ عَنَّا وَنَبْقَى نَحْنُ فِي أَرْضِنَا . فَقَالُوا
لَهُمَا بِالْأُتْرُكِيَّةِ « قَالَ أَيْج » . مَعْنَاهُ يَا هَذَانِ أُنْكُشَا وَأَبْقِيَا وَتَلَبَّسَا (٥) .

Ek 19: *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'de “Kal Aç” kelimesinin geçtiği kısım (El-Kâşgarî, 1335: III, 306).

وَهُمْ سُمُّوا مِنْ بَعْدُ « خَلِجٌ » . وَالْخَلِجِيَّةُ أَصْلُهُمْ هَذَا . وَهُمْ قَبِيلَتَانِ .
فَلَمَّا جَاءَ ذُو الْقَرْنَيْنِ فَرَأَى هَذِهِ الطَّائِفَةَ مِنَ النَّاسِ ذَاتَ شُعُورٍ

Ek 20: *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'de “Halaç” ve “Halaciyye” kelimelerinin geçtiği kısım (El-Kâşgarî, 1335: III, 307).

D) HALAÇ İSMİNİN KAYNAKLARDA GEÇTİĞİ ŞEKİLLER

	Language	Source
قال أيج / قال أيج / قال أيج / قال أيج / قال أيج	Turkish/Persian/Arabic	Turkic Sources
訶達羅支 / 葛達羅支	Chinese	<i>Jiu tangshu, Xin tangshu etc.</i>
χαλασο	Bactrian	Bactrian Documents
Kharalāča	Middle Indic (?)	Coins
خلج / خلج / خلج / خلج	Arabic/Persian	Islamic Sources

Ek 21: Halaç yazım şeklinin muhtelif kaynaklarda gösterilişi (*Oğuzname Destanı*, 1998: 45a; Ebû'l-Gâzi Bahâdır Han, 2015: 96; El-Kâşgarî, 1335: III, 415; Yazıcızâde 'Alî, 2014: 8b-150a; Hemedânî, 2005: 48; El-Hârizmî, 2008: 116; İstahrî, 1927: 253; İbn Hurdâzbih, 1889: 33; İbn Havkal, 1800: 207; *Hudûdü'l-Âlem*, 1983: 104; El-Hamavî, 1977: IV, 426; Fakhru'd-din-Mubârahshâh, 1927: 33; El-Mağribî, 1970: 163; Inaba, 2005: 8).

E) NİZEK TİPİ SİKKELER VE HALAÇ İLTEBERİ MESELESİ

Š GRUBU

Â GRUBU

Ek 22: Nizek tipi paralar š ve â tibi olarak iki gruba ayrılır. Bunlardan š grubu erken dönem â grubu ise geç dönem sikkeleridir (Alram-Lerner, 2014: 490).

Ek 23: Nizek Tipi sikke örnekleri (Babayar, 2007: 189-192).

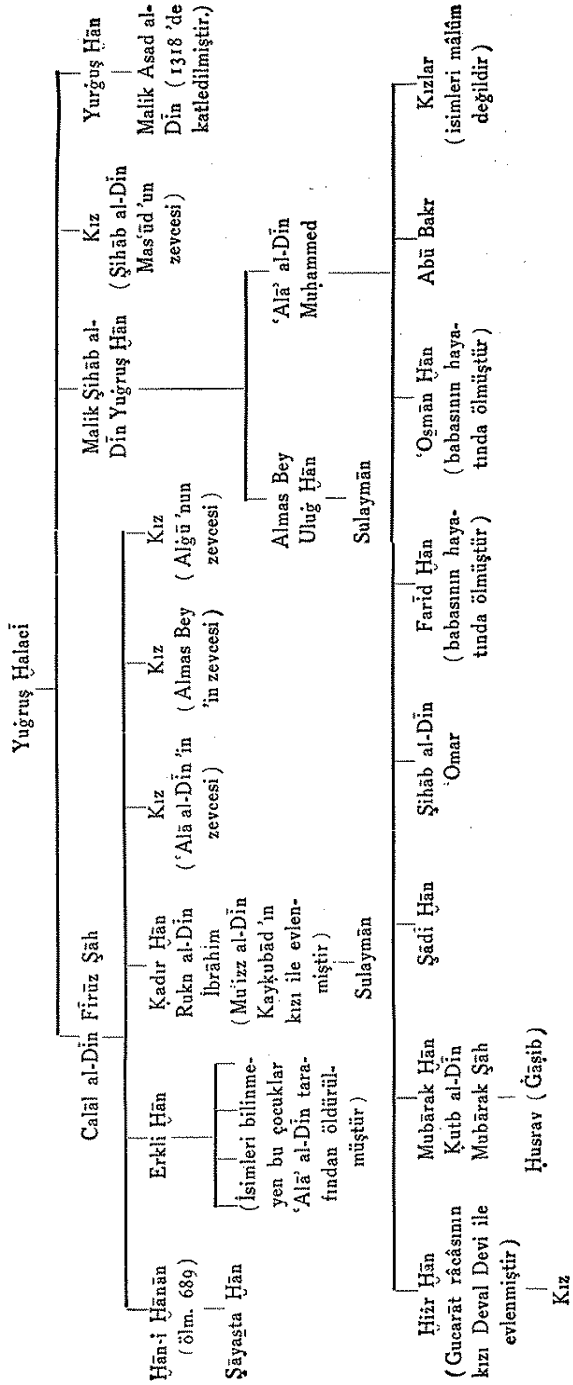
Ek 24: Üzerinde ‘Hitivira Kharalaca’ yazılı Tegin Şâhî tipi sikkeler (Babayar, 2007: 204-209)

Ek 25: ‘Hitivira Kharalaca’ yazılı sikke (Alram-Lo Muzio, 2006: fig. 2).

F) DELHİ HALACİLERİNE AİT BULGULAR

HALAÇILAR HÂNEĐANI ŞECERESİ

Ek 26: Halaç Hanedanı'nın şeceresi (Köprülü, t.y.: 663).

Ek 27: Kutbeddin Mübarek-Şâh Halacî'nin *halife* unvanı taşıyan altın parası (Kortel, 2017: 71).

Ek 28: Kutbeddin Mübarek-Şâh Halacî'nin *halife* unvanı taşıyan gümüş parası (Kortel, 2017: 71).

KAYNAKÇA

- ABAEV T. (2018), “Tyurki-Hildji v Afganistane”, S. S. Kamoliddin (Ed.), *Problema Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii, içinde* (s. 31-40), Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- AĞARI Murat (2015), “İstahri ve Mesâlikü'l-Memâlik'i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 80-104.
- AĞCA Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AHMED CEVDET PAŞA (1981), *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, (Cilt I), (Haz. Metin Muhsin Bozkurt), İstanbul: Çile Yayınları.
- AKBULUT Dursun Ali (1984), *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKBULUT D. A. (2002), “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 1, s. 1318-1348), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- AKÇAY Filiz (2015), *Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gedîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffâriler, Sâmânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu: Ordu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALRAM Michael - Judith - A. LERNER (2014), *Coinage of the Iranian Huns and their Successors from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)*, (Cilt I), Wien: OAW.
- ALRAM Michael - Ciro LO MUZIO (2006), “A New Coin Type of the Khalaj”, *Journal of Inner Asian Art and Archeology I*, 133-139.
- ALTI Fazlı (2013), *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- APAK Âdem (2011), *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, (Cilt 3), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ARAT Reşit Rahmeti (1939), “Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, 6, 285-322.

- AYCAN İrfan (2005), “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 30, s. 33-334), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- AYDIN Erhan (2007), *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: KaraM Yayınları.
- AYDIN Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- BABAYAR Gaybullah (2002), “Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler*, içinde (Cilt 2, s. 175-195), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BABAYAR Gaybullah (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Ankara: TİKA Yayınları.
- BANG, W. - Reşit Rahmeti (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- BARTHOLD V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAYINDIR Abdullah (2017), “Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(1), 115-128.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1987), *Hindistan Tarihi*, (Cilt I), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BECKWITH Christopher I. (1987), *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, New Jersey: Princeton University Press.
- EL-BELÂZURÎ Ahmed b. Yahyâ (2013), *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları.
- BEYHAKÎ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i (2019), *Târîh-i Beyhakî*, (Çev. Necati Lügal), (Haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EL-BÎRÛNÎ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (2018), *Tâhkiku Mâ Li'l-Hind*, (Çev. Kıvameddin Burslan), (Haz. Ali İhsan Yitik), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BOSWORTH Clifford Edmund (1994), *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, Costa Mesa: Mazda Publishers.

- BOSWORTH C. Edmund (2004), “Hodud Al-'Âlam”, E. Yarshater - A. Ashraf (Ed.), *Encyclopedia Iranica Foundation*, içinde (s. 417-418), New York: Colombia University.
- BOSWORTH Clifford Edmund - Sir Gerard CLAUSON (2007), “Al Xwârazmî on the Peoples of Central Asia”, C. E. Bosworth (Ed.), *The Turks in the Early Islamic World*, içinde (Cilt 9, s. 167-177), London: Ashgate Variorum.
- BREGEL Yuri (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston: Brill Leiden.
- CHAVANNES Edouard (2006), *Batı Türkleri Tarihi (Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar)*, (Çev. Metin Sirman), (Haz. S. Kemal Ermetin, vd.), İstanbul: Töre Yayın Grubu.
- CÖHCE Salim (2002), “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler*, içinde (Cilt 8, s. 1199-1293), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- EL-CÛZCÂNÎ Minhâc-i Sirâc (2015), *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Çev. Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CRIBB Joe (2018), “Kujula Kadphises and His Title Kushan Yavuga”, *Sino-Platonic Papers*, no. 280, 1-20.
- EL-CÛZCÂNÎ Minhâc-ı Sirâc (2016), *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. Mustafa Uyar), Ankara: Ötüken Neşriyat.
- DADAN Ali (2006), *Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DAMES M. Longworth (t.y.), “Gılzey”, *İslam Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 4, s. 771-773), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- DANI A. H. (1996), “Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephthalites”, B. A. Litvinsky, vd. (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, içinde (Cilt III, s. 167-180), Paris: UNESCO Publishing.
- DEMİR Necati - Özkan AYDOĞDU (2015). *Oğuzname (Kazan Nüshası)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DJUMANİYAZOVA (2016), “Tyurki Toharistana: Karluki ili Haladji?”, S. S. Kamoliddin (Ed.), *Problema Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, içinde (s. 69-74), Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.

- DOBROVITS Mihály (2011), “The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances (AD 569-570)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64(4), 373-409.
- DODANGEH Abdullah (2010), “Fahređđın Mubârekşâh’ın Şecere-yi Ensâb İsimli Eserinin Türkçe Tercümesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, (188), 1-28.
- DURAK Neslihan (2000), *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- DURMUŞ İlhami (2008), *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- EBERHARD Wolfram (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EBUL GAZİ BAHADIR HAN (1996), *Şecere-i Terâkime*, (Haz. Zuhâl Kargı Ölmez), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- EBÛ'L-GÂZİ BAHÂDIR HAN (2015), *Şecere-yi Terâkime*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKREM Erkin (2003), *Hsiian-Tsang'ın Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ESİN Emel (1972a), “Butân-ı Halaç (M. VII.-X.Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerine Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, 17, 25-67.
- ESİN Emel (1972b), *Türk Kültürü El-Kitabı*, (Cilt II, Kısım Ia), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- ESİN Emel (1977), “Tarkhan Nîzak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badhghîs who in A. H. 91/A. D. 709-710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*, (97), 323-332.
- ESİN Emel (1978), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı II, Cilt I/b'den Ayrı Basım), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- ESİN Emel (1979), “Sûli'ler. İslâm ile Karşılaşan İlk Türkler”, Salih Tuğ (Ed.), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII, 31-86.
- FAKHRU'D-DİN-MUBÂRAKSHÂH Marvar-údí (1927), *Ta'rih-i Fakhru'd-Dîn Mubârakshâh*, (Ed. E. Denison Ross) London: Routledge.

- FAROOQİ N. R. (1994), “Delhi Sultanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 9, s. 130-132), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- FOLTZ Richard C. (2006), *İpek Yolu Dinleri*, (Çev. Aydın Arslan), İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
- GALİP Mübarek - Saadettin Y. GÖMEÇ (2013), *Hindistan’da Türkler*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- GÖMEÇ Saadettin (1999), *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖMEÇ Saadettin (2009), “Divanü Lûgat-İt-Türk’de Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 1-33.
- GROUSSET René (2011), *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnalçık), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜNALTAY Şemseddin (1987), *İran Tarihi (Eski Çağlar’dan İskender’in Asya Seferine Kadar)*, (Cilt 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAIG T. W. (1983), “Halacî”, *İslam Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 5/1, s. 107-108), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- EL-HAMAVÎ Şeyhu’l-İmâm Şihâbüddin Ebî Abdullah Yâkût bin Abdullah (1977), *Mu’cemü’l-Büldân*, (Cilt 4), Beyrut: Dâr-ı Sâdr.
- EL-HÂREZMÎ Muhammed bin Ahmed bin Yusuf (1989), *Mefâtihi’l-‘Ulûm*, (Nşr. İbrahim El-Beyârî), Beyrut: Dâru’l- Kitâbi’l-‘Arabî.
- EL-HÂRİZMÎ Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Yusuf (2008), *Mefâtihi’l-‘Ulûm*, (Nşr. A. El- A’sem), Beyrut: Dârü’l-Menâhil.
- HARMATTA J. - B. A. LITVINSKY (1996), “Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)”, B. A. Litvinsky, vd. (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, içinde (Cilt III, s. 358-383), Paris: UNESCO Publishing.
- HARMATTA J. - vd. (Ed.) (1994), *History of Civilizations of Central Asia*, (Cilt II), Paris: UNESCO Publishing.
- HAS Kenan (2004), “Mezdekiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 29, s. 523-524), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- HASAN İbrahim Hasan (1991), *İslâm Tarihi*, (Cilt 2), (Çev. İsmail Yiğit, vd.), İstanbul: Kayıhan Yayınları.

- HAYWOOD John A. (2017, Mayıs 25), “Al- Mas’ûdî”, Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/biography/al-Masudi> adresinden alındı.
- HEMEDÂNÎ Reşîdeddîn Fazlullâh (2005), *Câmiü't-Tevârîh (Târîh-i Oğuz)*, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb.
- Hudûd al- ‘Âlam (The Regions of the World)* (1982), (Çev.V. Minorsky), London: E.J.W. Gibb Memorial Trust.
- Hudûdü'l- Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* (1983), (Nşr. Menûçîhr-i Sütûde), Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî.
- Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2018), (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- HYE CH'O (1984), *Hye Ch'o Diary: A Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, (Translated and Edition by H. Yang, vd.), Berkeley: Asian Humanities Press.
- INABA, Minoru (2005), “The Identity of Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centruies A.D”, *Zinbun, no. 34*, 1-19.
- INABA Minoru (2010), “From Kesar the Kâbulşâh and Central Asia”, *Coins, Art and Chronology II*, 446-455.
- İBADÎ Mohammad Qasim (2011), “Sultan Mahmud’un Vefatına Kadar Gazneli-Karahanlı İlişkisi”, *İstem*, (18), 161-180.
- İBN FAKÎH (2013), *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İBN HALDUN (1997), *Mukaddime I*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İBN HAVKAL (1800), *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, (Çev. W. Ouseley), London: Oriental Press.
- İBN HAVKAL (2017), *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İBN HORDADBEH (1986), *Kniga Putey i Stran*, (N. Velihanova, Perevod s Arabskogo, Kommentariy, İssledovanie, Ukazateli i Kartı), AN Azerbaydjanskoy SSR, İnstitut Vostokovedeniya, Baku: “Elm”.
- İBN HURDÂZBÎH Ebü'l-Kâsım Ubeydullah bin Abdullah (1889), *El-Mesâlik ve'l Memâlik*, (Ed. M. J. de Goeje), Leiden: Brill.

- İBN HURDAZBÎH (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İBN HURDAZBÎH (2013), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İBNÜ'L-ESÎR (1989), *El Kâmil Fi't-Tarih*, (Cilt IV), (Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul: Bahar Yayınları.
- İSTAHRÎ Ebû İshak İbrâhim bin Muhammed el-Fârisî' el-Kerhî (1927), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Ed. M. J. de Goeje), Leiden: Brill.
- İSTAHRÎ (2015), *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- KAFESOĞLU İbrahim (2011), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KALKAN Tuba (2017), "Bâdgîs'teki Türk Hâkimiyeti", Alpaslan Demir, vd. (Ed.), *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, içinde (s. 487-501), Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- KANSOY Umut (2018), *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAPLAN Mehmet (2002), "Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı", Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler*, içinde (Cilt 3, s. 920-935), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KARA Gülnar (2018), "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyeti Altına Alma Çabaları", *Bilig*, (84), 45-67.
- EL-KÂŞGARÎ Mahmud bin El-Hüseyin bin Muhammed (1335), *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*, (Cilt 3), Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye: Matbaa-i 'Âmire.
- KAŞGARLI MAHMUD (1985), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (Cilt 3), (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMUD (2014), *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, (Haz. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KHAJEH Belal Hatami (2013), *İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KHODZHAEV A. (2018), "Svedeniya Knitayskih İstochnikov o Proishojdenii Yuepan'tsev i Eftalitov", S. S. Kamoliddin (Ed.), *Problema Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, içinde (s. 81-108), Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.

- KİTAPÇI Zekeriya (2004), *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hâkanları*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- KİTAPÇI Zekeriya (2005), *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, (Cilt I.II), Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- KİTAPÇI Zekeriya (2009), *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- KONUĞU Enver (1976a), “Delhi Türk Sultanlığı Hizmetinde Halaç Beyleri (1201-1290)”, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (7), 181-193.
- KONUĞU Enver (1976b), “Kalaç Sultanı Alâeddin Muhammed Şâh ve Onun Hind Siyâseti”, *VIII, Türk Tarih Kongresi, içinde* (s. 793-798), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KONUĞU Enver (1996), “Gıyâseddin Tuğluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 14, s. 60-61), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KONUĞU Enver (1997a), “Halaç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 15, s. 228-229), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KONUĞU Enver (1997b), “Halacîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 15, s. 227-228), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- KONUĞU Enver (2002a), “Akhunlar”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 1, s. 1310-1318), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KONUĞU Enver (2002b), “Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar (Halaçlar)”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 1, s. 1348-1356), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KONUĞU Enver (2002c), “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 4, s. 534-545), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KORTELE S. Halûk (1998), “Delhi Türk Sultanı Alâeddin Muhammed-Şâh Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri”, *Belleten*, *XLII*(235), 747-778.
- KORTELE S. Halûk (2000), “Delhi-Türk Sultanı Alâeddin Halacî'nin Moğol Siyaseti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 261-281.

- KORTEL S. Haluk (2001), *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORTEL S. Haluk (2015), "Delhi Türk Sultanlarının Telingana Seferleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 4(5), 1-26.
- KORTEL S. Haluk (2017), "Hindistan'da Bir Halife-Sultan: Kutbeddin Mübârekşah Halacî", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(6), 58-72.
- KÖPRÜLÜ Fuad (1978), "Alâeddin Halacî", *İslam Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 1, s. 279-281), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KÖPRÜLÜ Fuad (t.y.), "Fîrûz-Şah-Halacî", *İslam Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 4, s. 660-665), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KÖPRÜLÜ Fuad (1987), "Halaç", *İslam Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 5/1, s. 109-116), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)* (1968), Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- KURBANOV Aydogdy (2013), "The Hephthalite Numismatics", *Tyragetia*, VII(XXII), 369-380.
- KURBANOV Aydogdy (2010), *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, (PhD. Thesis), Berlin: Department of History and Cultural Studies of the Free University.
- KUWAYAMA S. (1999), "Historical on Notes Kâpisi and Kâbul in the Sixth-Eighth Centuries", *Zinbun*, no. 34(1), 25-77.
- KUWAYAMA S. (2002), *Across the Hindukush of the First Millenium (A Collection of the Papers)*, Kyoto: Institute for Research in Humanities Kyoto University.
- LITVINSKY B. A. (1996), "The Hephthalite Empire", B. A. Litvinsky, vd. (Ed.), *History of Civilizations of Central Asia, içinde* (Cilt III, s. 138-154), Paris: UNESCO Publishing.
- LITVINSKY B. A. - M. H. Zamir SAFI (1996), "The Later Hephthalites in Central Asia", B. A. Litvinsky, vd. (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia, içinde* (Cilt III, s. 180-188), Paris: UNESCO Publishing.
- LOESCHNER Hans (2012), "The Stüpa of the Kushan Emperor Kanishka the Great, with Comments on the Azes Era and Kushan Chronology", *Sino-Platonic Papers*, no. 227, 1-24.

- EL-MAĞRİBÎ Ebü'l-Hasan Ali bin Mûsa bin Sa'îd (1970), *Kitâbü'l-Cuğrafya*, (Nşr. İ. El-'Arabî), Beyrut.
- MANGALTEPE İsmail (2009), *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- MARTİN Thomas R. (2012), *Eski Yunan (Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a)*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal). İstanbul: Say Yayınları.
- MARQUART J. (1901), *Ērānšahr*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- MERÇİL Erdoğan (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MERÇİL Erdoğan (2008), "SAFFÂR, Ya'kup b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 35, s. 463-464), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- MERT Osman (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık.
- MES'ÛDÎ (1984), *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'dini'l-Cevher*, (Çev. Y. E. Dağır), Kum: Dâru'l-Hicret.
- MES'ÛDÎ (t.y.), *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adini'l-Cevher*, (Nşr. Eş-Şeyh Kasım, vd.), Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- MESUDÎ (2004), *Murûc Ez Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- MIZRAK Egemen Çağrı (2017), *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlar)*, Ankara: Ötüken Neşriyat.
- NARAİN A. K. (2002), "Kuşan Devleti", Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 1, s. 1300-1310), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- NEŞRÎ Mehmed (1949), *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, (Cilt I), (Haz. Faik Reşit Unat - Mehmet A. Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NIZAMI Khaliq Ahmad (1995), "Fahreddin Mübârek Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 12, s. 87), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

- NUHOĞLU Güller (1995), *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oğuzname Destanı* (1998), İstanbul: Kaya Basım.
- ÖGEL Bahaeddin (1948), “İlk Töles Boyları”, *Bellekten*, 12(48), 795-831.
- ÖGEL Bahaeddin (1951), “Şine Usu Yazıtının Önemi”, *Bellekten*, XV(59), 361-379.
- ÖGEL Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi*, (Cilt I), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL Bahaeddin (2015), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, (Cilt 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖNKAL Ahmet (1988), “Abdurrahman b. Semüre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 1, s. 171-172), İstanbul: Türkiye İslâm Araştırmaları Merkezi.
- ÖZKUYUMCU Nadir (1999), “İbn-i Ebû Bekre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 19, s. 425-426), İstanbul: Türkiye İslâm Araştırmaları Merkezi.
- REHMAN Abdur (1976), *The Last Two Dynasties of the Şâhis (An Analysis of Their History, Archaeology, Coinage and Paleography)*, (Thesis of Doctorate), Canberra: Australian National Universty.
- SALMAN Hüseyin (2001), “Karluklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 24, s. 509-510), İstanbul: Türkiye İslâm Araştırmaları Merkezi.
- SALMAN Hüseyin (2012), “Tohâristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 41, s. 214-215), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- SALMAN Hüseyin (2014), “Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I(I), 1-7.
- SAMUR Sebahattin (2005), “İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname*, IX(3), 89-104.
- SIMS-WILLIAMS Nicholas (1999), “From the Kushan-Shas to the Arabs”, M. Alram, - E. Klimburg-Salter (Ed.), *Coins, Art, and Chronology, içinde* (s. 245-259), Wien: ÖAW.

- SÖYLEMEZ Mahfuz (2012), “Emeviler”, Eyüp Baş (Ed.), *İslâm Tarihi, içinde* (s. 327-385), Ankara: Grafiker Yayınları.
- STAVISKY Boris Ya (2002), “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, Hasan Celal Güzel, vd. (Ed.), *Türkler, içinde* (Cilt 3, s. 401-421), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SÜMER Faruk (1972), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara: DTCF Yayınları.
- ŞEŞEN Ramazan (1999), “İbn Havkal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde* (Cilt 20, s. 34-35), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- ŞEŞEN Ramazan (2017), *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ET-TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr (t.y.), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Cilt 7), Matbaatu'l-Huseyniyeti'l-Mısriyye.
- ET-TABERÎ Ebû Cafer Muhammed bin Cerir (2007), *Tarih-i Taberî*, (Cilt III), (Çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınları.
- ET-TABERÎ Ebû Cafer Muhammed bin Cerir (2007), *Tarih-i Taberî*, (Cilt IV), (Çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Târîh-i Sîstân* (1381), (Nşr. Muhammed Tâki Bahâr), Tahran: Moin Neşriyatı.
- Târîh-i Sîstân* (2018), (Çev. Vural Öntürk), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- TAŞAĞIL Ahmet (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TAŞAĞIL Ahmet (2014), “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, 24, 75-89.
- TAŞAĞIL Ahmet (2018), *Göktürkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN Oğuz (2012), *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TEZCAN Mehmet (1996), *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEZCAN Mehmet (2006), “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 2002), içinde* (s. 9-57), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- TEZCAN Mehmet (2012), “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (48), 305-342.
- TEZCAN Mehmet (2014), “Halaç Türkleri ve Halaçlar Üzerine Yeni Çalışmalar”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, içinde* (Cilt 2, s. 332-362), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- TEZDJAN M. (2018), “Kvoprosu o proishojdenii Tyurkov”, S. S. Kamoliddin (Ed.), *Problema Etnogeneza i Etničeskoy İstorii Narodov Sredney Azii, içinde* (s. 13-29), Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- TİMUR Mujiburahman (2012), *Gazneliler Devletinden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOGAN Zeki Velidi (1964), “Eftalitlerin Menşei”, *İTED*, 7(1.2), 58-61.
- TOGAN Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, (Cilt 1), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TOGAN Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, İstanbul: Enderun Yayınları.
- TOGAN Zeki Velidi (1985), “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (13), 59-66.
- ÜKTEN Selim Serkan (2010), *Kazan Oğuznamesi'nin Tarihsel ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YA'KUBÎ (2002), *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitabevi.
- YAZICIZÂDE 'ALÎ (2014), *Selçuk-Nâme (İndeksli Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM Kürşat (2013), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YILDIRIM Kürşat (2015), “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX(1), 281-300.
- YILMAZ Ahmet (2017), *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILMAZ Ahmet (2018), “Tohâristan’ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62), 337-344.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hasan BAYBURTLUOĞLU
Tez Adı	Orta Çağ'da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Mehmet TEZCAN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☒ Genel Kısıt (6 ay) ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 21/03/2019

İmza :